

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи
бакалавра

на тему «Харків у роки німецької окупації 1941-1943 рр.»»

Виконав : студент IV курсу
групи ІС-41
денної форми навчання
спеціальності 032 «історія та
археологія»
Никоненко Денис Сергійович

Керівник: **к.і.н.**, доктор філософії з
історії та археології, доцент
Ховтура Анастасія Сергіївна

Рецензент: **к.і.н., доцент**
Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2025

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Україна в роки Другої світової війни	12
1.1. Початок війни та окупація України	12
1.2. Перша окупація Харкова	13
1.3. Друга окупація Харкова	15
1.4. Звільнення Харкова	16
Розділ 2. Окупаційний режим в Харкові	21
2.1. Встановлення окупаційного режиму	21
2.2. Умови життя населення під час окупації	22
2.3. Діяльність підпілля	30
2.3.1. Діяльність радянського підпілля	31
2.3.2. ОУН-УПА в Харкові	35
Розділ 3. Політика терору та геноциду	40
3.1. Терористичні заходи як засіб примусу	40
3.2. Концтабори в Харкові	45
3.3. «Остаточне вирішення єврейського питання» в Харкові	52
3.4. Праведники світу	58
3.5 Наслідки окупації Харкова	64
Висновки	74
Список літератури	77

Вступ

У кожного міста України є своя дуже довга історія. У якісь періоди вони процвітали, а якісь їх зносили під нуль. Деякі міста не змогли пережити війни і були забуті, а деякі стали квітучими, незважаючи ні на що. Що ж Харків став одним із процвітаючих міст, але що з ним було за часів Другої світової війни? Адже він одним із перших був окупований ворожою армією і змушений був 2 роки якимось жити. Що було у цей період?

Актуальність дослідження. Період німецької окупації в Україні належить до одного з найбільш інтенсивно досліджуваних тематичних полів. Ознакою сучасних пошукових зусиль вітчизняних дослідників є регіоналізація. Детальне вивчення місцевих документів і матеріалів не лише дає можливість з'ясувати специфіку окупаційної доби в різних регіонах України, а й вийти на широкі узагальнення.

На початку Другої світової війни Харків і Харківська область мали надзвичайно важливе політичне, економічне та військово-стратегічне значення. У воєнних планах нацистської Німеччини цей регіон посідав чільне місце. Адольф Гітлер характеризував Харків як «замок, що замикає український простір», підкреслюючи його роль як ключової стратегічної точки.

Харків був важливим залізничним вузлом, через який пролягали транспортні шляхи до Донбасу та Кавказу, що забезпечувало тісні економічні зв'язки з іншими регіонами СРСР. Військове командування Вермахту надавало великого значення як матеріально-технічному оснащенню армії, так і силовим ресурсам для забезпечення ефективного контролю над містом.

24 жовтня 1941 року Харків повністю перейшов під контроль німецьких військ. Місто справило сильне враження на загарбників як своїми масштабами та архітектурою, так і наявністю промислових підприємств, розгалуженою залізничною інфраструктурою та значною кількістю потенційно замінованих об'єктів.

У звітах німецького командування приділялася увага військовим і промисловим об'єктам, проте соціально-господарські аспекти, такі як житлово-комунальна інфраструктура, залишалися поза увагою. Разом із тим, німецька сторона готувалася до численних викликів, які могли виникнути під час окупації: було створено спеціалізовані саперні підрозділи для знешкодження мін, а також сформовано пожежні команди. З огляду на чисельність населення міста та його адміністративний поділ, були заздалегідь підготовлені кадри для виконання функцій районних бургомістрів, їхніх господарських заступників, фінансистів та ідеологічних координаторів — більшість із яких не належали до місцевого населення.

Незважаючи на попередню підготовку, німецьке командування не очікувало повного паралічу міської інфраструктури, що поставив їх перед необхідністю мобілізувати значні ресурси для відновлення життєздатності Харкова. У місті залишалось понад пів мільйона радянських громадян, покинутих державними та військовими структурами СРСР. Окрім місцевих мешканців, серед них були численні біженці з інших регіонів України, зокрема — особи, які втікали від блокади Ленінграда.

Стан міста був катастрофічним: відсутні запаси продовольства, не функціонувала система водопостачання, опалення й електропостачання. Міські комунікації були зруйновані, пересування містом ускладнювалося через знищені мости, барикади, вулиці, завалені тілами загиблих людей і тварин, спаленою технікою та залишками укріплень. Для розчищення та приведення міського простору до санітарного стану потрібна була значна кількість транспортних і технічних засобів.

Місцеве населення, дезорієнтоване й покинуте напризволяще, не мало чітких уявлень про подальший перебіг подій. Панували апатія, невизначеність і страх перед майбутнім.

На сьогоднішній день тема висвітлена не в повному обсязі. Через призму радянської пропаганди та цензуру все могло виглядати в іншому світлі. Головним кутом зору було показати звірства окупаційної влади, масові

розстріли, тероризм та деспотію, які вигідно відтіняли «святих воїнів визволителів». Через це велика кількість інформації не висвітлювалась взагалі. Під таку заборону підпадала діяльність «націонал-буржуазного спротиву» ОУН-УПА; історії деяких людей, які змушені були піти на співпрацю з окупантами для порятунку інших і т.д.

Об’єкт дослідження — процеси та події які відбувалися в Харкові в часи нацистської окупації.

Предмет дослідження — умови життя містян та злочини нацистської влади під час окупації, а також діяльність радянського та українського підпілля.

Мета роботи — дослідити зміни в житті пересічного харків’янина, які відбулися в результаті встановлення нацистської окупації в Харкові, прослідкувати заходи та злочинні дії окупаційної влади та прояви підпільної боротьби.

Відповідно до зазначеної мети, були сформовані **завдання роботи**:

- визначити головні події та передумови захоплення нацистами Харкова та встановлення нацистського «нового порядку»;
- дослідити зміни в житті пересічних харків’ян;
- дослідити дії окупаційної влади та її репресивні заходи;
- дослідити долю національних меншин під час окупації;
- проаналізувати дії радянського та українського підпілля;
- проаналізувати як терористичні акції нацистської окупаційної влади тримали людей у покорі.

Хронологічні межі охоплюють часовий проміжок 24 жовтня 1941 по 30 серпня 1943 років. Нижня та верхня хронологічна межа обумовлені фактичною владою в місті німців та визвольними змаганнями між нацистськими військами та червоною армією.

Територіальні межі становлять кордони адміністративного центру Харківської області — міста Харкова, Україна.

Історіографічна база дослідження та аналіз джерел.

Проблематика нацистської окупації Харкова у 1941–1943 рр. займає важливе місце в сучасній українській та зарубіжній історіографії. Дослідники приділяють увагу різним аспектам цієї теми — від структури окупаційної влади до щоденного життя мешканців, від політики терору до форм спротиву. Багатство архівних джерел, свідчень очевидців та міждисциплінарних підходів дозволяє сформуванню комплексного уявлення про функціонування окупаційного режиму в одному з найбільших індустриальних центрів України.

Наукові дослідження українських істориків. Монографія Тетяни Вронської¹ є результатом багаторічної архівно-дослідницької роботи, спрямованої на вивчення функціонування нацистського режиму в Харкові в 1941–1943 роках. Авторка докладно аналізує структуру та діяльність цивільної адміністрації, вивчає форми співпраці місцевого населення з окупаційною владою, механізми пропаганди, систему репресій, функціонування допоміжної поліції та участь українців у діяльності окупаційного апарату. Окрема увага приділена господарській політиці нацистів, трудовій експлуатації, реквізиціям і мобілізації ресурсів для потреб Рейху. Вронська активно використовує матеріали архівів України, Німеччини та Росії, що робить її працю однією з найджерельніших у сучасній українській історіографії.

Дослідження Андрія Скоробогатова² присвячене аналізу владної системи, встановленої німецькою адміністрацією у Харкові після захоплення міста. Автор детально розглядає політичні, правові та адміністративні інструменти підпорядкування населення. Значну увагу приділено пропагандистській роботі, ролі преси, радіомовлення, публічним заходам і символічній політиці окупантів. У книзі простежуються реакції харків'ян на окупацію: від відкритої співпраці до пасивного пристосування та активного спротиву. У фокусі — щоденна практика виживання, побутові стратегії, моральні дилеми і коливання між колаборацією та опором.

¹Вронська Т. Харків під нацистською окупацією: 1941–1943. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 456 с.

²Скоробогатов А. Окупаційний режим у Харкові: влада і населення. — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — 312 с.

У своїй праці Сергій Грінберг³ вивчає систему репресій, запроваджену німецькою окупаційною владою, зокрема – діяльність гестапо, польової жандармерії, айнзацгруп та інших каральних структур. Автор здійснює спробу кількісного та якісного аналізу масштабів терору: арешти, катування, депортації, страти. Важливе місце займає реконструкція просторової топографії репресій: будинки СД, в'язниці, місця масових страт (зокрема, Дробицький Яр). Автор вивчає взаємодію між німецькими каральними органами та українською допоміжною поліцією.

Дослідження Наталії Буряк⁴ зосереджене на жіночій участі в русі опору. Авторка аналізує форми й обсяги залучення жінок до підпільної боротьби: розвідка, транспортування зброї, виготовлення та поширення листівок, укриття поранених, підтримка радянських партизанів. Використовуючи архівні документи, особисті свідчення, інтерв'ю, Буряк висвітлює також соціально-культурний вимір жіночого досвіду війни. Праця сприяє переосмисленню гендерних ролей у радянському підпіллі та збагачує соціальну історію окупації.

Архівні джерела та усна історія мають важливе значення для розуміння процесів та ставлення місцевого населення до них. Архівні документи ДАХО⁵, ЦДАГО⁶, СБУ⁷ включають накази військових комендатур, звіти про діяльність поліції, протоколи допитів, акти про страти, списки заарештованих, документи німецьких і радянських спецслужб. Архівні матеріали є основою для реконструкції подій у місті, дають змогу відтворити картину адміністративного управління, механізмів репресій, соціальних реакцій. Особливо цінними є документи німецької адміністрації, зокрема щоденники комендатур, листування з вищими органами влади в рейхскомісаріаті та звіти айнзацгруп.

Унікальність збірки Людмили Трофимової: "Свідки трагедії: Харків під час окупації"⁸ ролягає в зібрання десятків усних свідчень харків'ян, записаних у

³Грінберг С. Політика репресій в окупованому Харкові. — Харків: Центр досліджень геноцидів, 2018. — 284 с.

⁴Буряк Н. Жіночі підпілля в Харкові у 1941–1943 рр. — Харків: КСД, 2019. — 208 с.

⁵Державний архів Харківської області (ДАХО)

⁶Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)

⁷Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

⁸Трофимова Л. Свідки трагедії: Харків під час окупації. — Харків: Центр усної історії, 2006. — 296 с.

1990-х та 2000-х роках. У центрі уваги – повсякденне життя під час окупації: черги за хлібом, облави, страти, арешти, евакуація, діяльність поліції. Спогади розкривають психологічну атмосферу, страх, моральні компроміси, індивідуальні історії виживання. Особливо вартісними є свідчення дітей війни, медичних працівників, учасників опору, що додає глибини у вивченні травматичного досвіду війни.

Велике значення в розкритті теми дипломної роботи мали праці, які мали своєю сферою діяльності дослідження Голокосту

Книга пам'яті Дробицького Яру⁹ це багатотомне видання, що містить свідчення тих, хто вижив, іменні списки загиблих, архівні документи, фотоматеріали, спогади. Окрема увага приділена механізмам організації знищення євреїв: депортації, облави, порядок страти. У книзі наводяться дані про діяльність айнзацгрупи С, а також про роль місцевих колаборантів. Видання є важливим джерелом для дослідження локальних проявів Голокосту в Харкові та механізмів його реалізації.

У матеріалах YadVashem¹⁰, USHMM¹¹, Encyclopedia of Camps and Ghettos¹² міститься широка база даних про організацію нацистської політики знищення на окупованих територіях, включно з Харковом. Матеріали включають карти, документи айнзацгруп, свідчення про створення та функціонування гетто, транзитних таборів, масових страт. Дані дозволяють порівняти події в Харкові з іншими регіонами Східної Європи, простежити логіку дій нацистського керівництва.

Мемуаристика німецьких військових дають змогу переглянути позицію іншої сторони війни та дослідити питання мотивації німецьких військових.

⁹ Книга пам'яті Дробицького Яру. У 2 т. / Упоряд. І. М. Щупак. — Дніпро: Центр «Ткума», 2004.

¹⁰ YadVashem. The Central Database of Shoah Victims' Names [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.yadvashem.org>.

¹¹ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Holocaust Encyclopedia [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://encyclopedia.ushmm.org>.

¹² Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vols. I–III / Ed. Geoffrey Megargee. — Bloomington: Indiana University Press, 2009–2018.

У мемуарах генералГейнцГудеріан¹³ описує кампанію на Східному фронті, особливо операції навколо Харкова в 1941–1943 рр. Він подає стратегічні міркування, оцінює стан червоної армії, дії командування вермахту. У книзі містяться описи боїв, переміщення частин, логістичні виклики та настрої німецьких військ. Мемуари дозволяють реконструювати військову картину подій, а також виявити ставлення вищого командування до місцевого населення.

Еріх фон Манштейн¹⁴ висвітлює планування та реалізацію низки операцій, зокрема утримання Харкова, відступ і повторне захоплення. Описує власне бачення стратегічних помилок Гітлера. Хоча автор рідко звертається до цивільного виміру війни, його свідчення цінні для вивчення ставлення вищих офіцерів до проблем окупації, порядку, забезпечення тилу та придушення опору.

Мемуари офіцера вермахтуКарлаШрöderа¹⁵зосереджені на досвіді перебування у Харкові в 1941–1942 роках. Описуються облави, страти, участь у каральних операціях, побут військових, ставлення до мирного населення. Автор не приховує випадків насильства, мародерства, моральної деградації армії. Спогади мають особливу цінність як приклад внутрішнього погляду на війну, засвідчуючи, як сприймалося насильство безпосередніми виконавцями.

Узагальнюючі та міждисциплінарні праці дають змогу побачити картину в цілому.

Колективна монографія «Україна в роки Другої світової війни»¹⁶ українських істориків охоплює всі регіони України, зокрема події в Харкові. У розділах, присвячених окупаційній політиці, аналізуються структури влади, масштаби терору, економічна політика, Голокост, рух опору. Праця є результатом комплексної роботи провідних українських науковців. Вона слугує

¹³Guderian H. Erinnerung eines Soldaten. — Heidelberg: v. Hase & Koehler, 1951. — 478 S.

¹⁴Manstein E. von. Verlorene Siege. — Bonn: Athenäum-Verlag, 1955. — 509 S.

¹⁵Schröder K. Im Feuersturm von Charkow. — München: Verlag für Wehrwissenschaften, 1963. — 274 S.

¹⁶Україна в роки Другої світової війни: історичні нариси / НАНУ України, Інститут історії України. — Київ: Наукова думка, 2005. — 784 с.

контекстуальним тлом для вивчення харківських подій у загальноукраїнському вимірі.

Збірник статей істориків, соціологів, психологів і культурологів «Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны»¹⁷, що розглядають війну як досвід міського суспільства. Тематика охоплює зміни у соціальній структурі, повсякденні практики, психічні стани, пропаганду, трансформації міського простору. Видання містить унікальні матеріали з інтерв'ю, аналізу листів, фото, газет. Праця дозволяє побачити Харків не лише як об'єкт репресій, а як живий соціальний організм, що намагається адаптуватися до екстремальних умов окупації.

Аналіз зазначених джерел і наукової літератури дозволяє вибудувати комплексне бачення історії Харкова в роки нацистської окупації. Представлені праці репрезентують як "велику" політичну та воєнну історію, так і "малу" соціальну й повсякденну, поєднуючи офіційні документи, особисті свідчення, наукову аналітику та мемуари. Їх сукупне використання створює надійне підґрунтя для всебічного аналізу трагедії міста у контексті нацистського терору в Україні.

Поєднання різнотипних джерел у дипломній роботі дало змогу досягти не лише аналітичної глибини, а й емоційної правдивості. Архівні документи формують кістяк дослідження, наукові праці – осмислення, а мемуари та усні свідчення – його душу. Завдяки цьому створено цілісну й багатогранну реконструкцію окупаційної дійсності Харкова.

Методи дослідження: теоретичні: узагальнення, порівняння, аргументація, аналіз та синтез - для визначення стану розробленості проблеми дослідження; емпіричні: оцінювання – для оцінки стану повсякденного життя в період нацистської окупації.

Наукова новизна роботи полягає в зміні ракурсу дослідження та зосередження його на долі пересічної людини, її здатності вижити під час війни

¹⁷ Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны / Под ред. С. В. Посохова. — Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. — 368 с

та окупації та тих рамок, які були встановлені окупаційною владою, а також в порівнянні дій радянського та українського підпілля, доведення визначної ролі харків'ян в лавах ОУН-УПА.

Розділ 1.

Україна в роки Другої світової війни

1.1. Початок війни та окупація України

Друга світова війна, яка розпочалася 1 вересня 1939 року з нападу нацистської Німеччини на Польщу, кардинально змінила геополітичну ситуацію в Європі. Уже 17 вересня радянські війська, згідно з таємним протоколом до пакту Молотова — Ріббентропа, увійшли на територію Західної України, яка тоді входила до складу Польщі. Таким чином розпочався процес радянської приєднаних територій, що супроводжувався репресіями, колективізацією та ліквідацією українських національних організацій.¹⁸

Рішуче вторгнення Німеччини на територію СРСР 22 червня 1941 року започаткувало новий етап війни — німецько-радянський конфлікт. Україна опинилася в епіцентрі воєнних дій через своє стратегічне положення, багаті ресурси, густу транспортну мережу та промисловий потенціал. Протягом перших тижнів війни німецькі війська захоплювали місто за містом: Львів (30 червня), Житомир (9 липня), Київ (19 вересня), Дніпропетровськ (25 серпня), Одесу (16 жовтня), а вже 24 жовтня — Харків¹⁹

Окупаційна політика, яку запровадила нацистська влада в Україні, ґрунтувалася на принципах тотального підпорядкування та використання ресурсів. Було створено Райхскомісаріат «Україна» на чолі з Еріхом Кохом, відомим своїм жорстоким ставленням до населення. Частина території, включаючи Харківщину, входила до зони воєнного управління, де панували жандармерія, гестапо, вермахт і поліційні формування.²⁰

¹⁸ Рубльов О. С., Сувенір Ю. А. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). — Київ: Генеза, 2010. — С.105.

¹⁹ Мусієнко І. І. Україна в роки Другої світової війни: військовий та цивільний вимір. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — С. 39

²⁰ Яременко О. В. Окупаційна політика нацистської Німеччини в Україні (1941–1944 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 135

1.2. Перша окупація Харкова (жовтень 1941 — лютий 1943)

Перший період окупації Харкова почався 24 жовтня 1941 року. Місто стало однією з найважливіших стратегічних точок для німецької армії. Тут розміщувалися штаби, склади, госпіталі та пункти перевалки військових частин. Відновлення частини заводів було спрямоване виключно на забезпечення потреб вермахту. Промисловість працювала під жорстким контролем, а робітники — часто примусово.²¹

Перед захопленням міста радянське командування організувало оборону Харкова, яка тривала з початку до кінця жовтня 1941 року. Основний тягар оборони ліг на частини 38-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням генерал-лейтенанта М. В. Фоміна. Бої мали позиційний і маневровий характер, а особливо запеклі сутички відбувалися на околицях міста, зокрема в районах Новобаварського шосе, Південного вокзалу, заводів ім. Малишева та ХТЗ. Оборонці використовували залізничні колії, цехи, підвали та траншеї для стримування наступу німецьких моторизованих і танкових підрозділів групи армій «Південь»²²

У спогадах маршала І. С. Конєва зазначено, що Харківський вузол був «найбільш загрозливим напрямом фронту», де навіть мобілізовані студенти й цивільне населення долучалися до будівництва оборонних споруд і загонів народного ополчення.²³

Особливо тяжкі бої точилися на території авіаційного заводу, де робітники разом із військовими перетворили промислові цехи на укріплені пункти оборони. Бронетанкові сили вермахту неодноразово зазнавали втрат у цих районах, про що свідчить німецький офіцер Курт Брауер: «Ми не чекали такого опору. Заводи в Харкові були перетворені на справжні фортеці».²⁴

²¹ Стеценко І. Харків у роки нацистської окупації: спротив і репресії. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — С. 150

²² Стеценко І. Харків у роки нацистської окупації: спротив і репресії. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — С. 154

²³ Конєв І. С. Записки командувача фронтом. — Москва: Воениздат, 1969. — С. 203

²⁴ Brawer K. Tagebuch eines Panzeroffiziers. — Stuttgart: Motorbuch Verlag, 196 — S.120

Попри героїчну оборону, нестача резервів, боєприпасів і втрата оперативного зв'язку призвели до прориву німецьких військ. 24 жовтня 1941 року Харків опинився під контролем ворога, хоча окремі групи радянських бійців продовжували чинити опір у західних та південних районах ще кілька днів.²⁵

Втрати з обох сторін були значними: за приблизними даними, в обороні міста загинуло понад 10 тисяч радянських військовослужбовців, не рахуючи цивільного населення, яке постраждало від авіаударів та артилерійських обстрілів²⁶

За спогадами маршала І. С. Конєва, оборона міста стала однією з найтяжчих ділянок фронту, оскільки війська були виснажені, а резерви майже відсутні.²⁷

Однак перевага німецьких сил, особливо моторизованих частин групи армій «Південь», змусила радянські війська відступити. У мемуарах німецького генерала Ернста Блау, який командував частинами під Харковом, зазначається: «Харків був завойований дорогою ціною. Радянські частини чинили впертий спротив, особливо на заводах, перетворених на фортеці».²⁸

Одним із найтрагічніших символів окупації стало масове знищення єврейського населення. У грудні 1941 року в Дробицькому Яру було страчено понад 16 тисяч людей — чоловіків, жінок, дітей. Цей злочин був лише одним із численних актів терору проти мирного населення, зокрема комуністів, партизанів, осіб, підозрюваних у нелояльності до влади.²⁹

Підпільна діяльність у місті розгорнулася з перших днів окупації. Основу підпілля складала комуністичні організації, радянські активісти, а також окремі патріотично налаштовані громадяни. За даними архівних джерел, у Харкові діяло понад 20 підпільних груп і організацій, які займалися розвідкою,

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 4785.

²⁶ Україна в роки Другої світової війни. Енциклопедичний довідник / За ред. І. П. Ющука. — Київ: Наукова думка, 2005. — С. 135

²⁷ Конєв І. С. Записки командувача фронтом. — Москва: Воениздат, 1969. — С. 140

²⁸ Blau E. Erinnerungen eines deutschen Generals. — München: Südverlag, 1953. — S.81

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 4785.

саботажем, поширенням листівок, допомогою пораненим та передачею інформації.³⁰

1.3. Друга окупація Харкова (березень — серпень 1943)

Після короткочасного визволення Харкова в лютому 1943 року в ході наступу радянських військ, місто знову опинилося під контролем німецьких військ у березні 1943 року внаслідок масштабного контрнаступу вермахту. Ці події стали частиною так званої Третьої битви за Харків — однієї з найманевровіших і драматичних операцій на Східному фронті. Німецькі війська під командуванням фельдмаршала Еріха фон Манштейна провели операцію «Зірка», в межах якої силами танкових з'єднань СС (зокрема дивізії «Лейбштандарт Адольф Гітлер» і «Дас Райх») здійснили фланговий удар по радянських частинах, які зазнали виснаження після попередніх боїв.³¹

У своїх мемуарах Манштейн описував повернення Харкова як «яскравий приклад ініціативного маневру», де значну роль відіграла концентрація бронетанкових військ і застосування тактики локального прориву.³²

Німецький наступ був настільки стрімким, що деякі радянські частини не встигли організовано відійти. Особливо тяжкі бої розгорнулися за Південний вокзал, тракторний завод і центр міста. В одному з донесень радянської 69-ї армії відзначається: «Ворог застосував танки вулиця за вулицею, знищуючи оборонні позиції й перерізаючи шляхи відступу».³³

Зі свого боку, в мемуарах командира дивізії СС «Лейбштандарт» Йозефа Дітріха зазначено, що «взяття Харкова стало прикладом військової доблесті, однак втрати в місті були величезними».³⁴

Справді, бої супроводжувалися масштабними руйнуваннями та численними жертвами як серед військових, так і серед цивільного населення.

³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 12841, арк. 112–117.

³¹ Мусієнко І. І. Україна в роки Другої світової війни: військовий та цивільний вимір. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. С 237

³² Манштейн Е. фон. Втратий перемоги (Verlorene Siege). — Мюнхен: Bernard & Graefe, 1955. S 198

³³ Центральний державний архів Міністерства оборони України (ЦДАМОУ). — Ф. 221, оп. 3360, спр. 7.

³⁴ Dietrich J. Mein Weg durch die Hölle von Charkow. — Berlin: Waffen-SS Verlag, 1961. S 120

Протягом декількох днів березня 1943 року місто перетворилося на арену вуличних боїв, де контроль за районами змінювався кілька разів.

Повернення німецьких військ спричинило нову хвилю репресій проти підозрюваних у співпраці з радянською владою під час лютневого визволення. Було відновлено контроль гестапо, здійснено десятки арештів і розстрілів. Окупаційна влада посилила заходи безпеки, побоюючись зростання активності підпілля, яке не припинило своєї діяльності навіть у найтяжчі періоди.³⁵

Цей період був коротким, але супроводжувався особливо жорсткими репресіями, які стали відповіддю на попередню радянську присутність і зростання активності підпільного руху.

Особливо активізувалися диверсійні групи: здійснювалися напади на склади, транспортні вузли, телеграфні лінії. Відомий приклад — вибух складу з боєприпасами на території заводу «Електромашина» у липні 1943 року, внаслідок чого було знищено кілька вагонів із боєприпасами, а вибух було чути на кілька кілометрів³⁶. Підпільники діяли в надзвичайно небезпечних умовах: за кожну диверсію окупанти страчували десятки заручників, влаштовували облави та проводили масові арешти.

Підтримку підпільникам надавали і цивільні харків'яни: медики, вчителі, працівники транспорту. Жінки брали активну участь у діяльності — як зв'язкові, розвідниці, організаторки мереж. Відомі приклади героїзму Ольги Бурлакової та Тетяни Дьякової, які не лише розповсюджували листівки, а й брали участь у диверсіях.³⁷

1.4. Звільнення Харкова

23 серпня 1943 року війська Червоної армії остаточно звільнили Харків від нацистських окупантів у ході Белгородсько-Харківської операції (також відомої як Операція "Полководець Румянцев") Ця стратегічна наступальна операція

³⁵ Яременко О. В. Окупаційна політика нацистської Німеччини в Україні (1941–1944 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012 С. 87

³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 2733. С.42

³⁷ Буряк Н. Жіноче підпілля у Харкові: героїзм та спротив. — Харків: Центр досліджень історії спротиву, 2019. С.119

тривала з 3 по 23 серпня 1943 року й була частиною загального контрнаступу радянських військ після завершення Курської битви

Основною метою операції було не лише звільнення Харкова, але й ослаблення групи армій "Південь", яка утримувала позиції на південно-західному напрямку.

Бої за місто тривали майже два тижні й відзначалися надзвичайною запеклістю. Основний удар по обороні Вермахту нанесли частини 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерала Павла Ротмістрова та 53-ї армії генерал-лейтенанта Івана Манагарова. В умовах інтенсивного спротиву противника радянські війська прорвали лінії оборони та зайняли ключові райони міста.³⁸

Після тяжких боїв, у ніч з 22 на 23 серпня 1943 року, радянські війська увійшли до Харкова, а до кінця доби місто було повністю очищене від нацистських військ. Це була третя й остаточна битва за Харків — попередні відбувалися у 1941 і 1942 роках. Звільнення Харкова стало важливою моральною та стратегічною перемогою для СРСР, що ознаменувало поступове витіснення німецьких військ з території України.³⁹

У мемуарах німецьких військових, зокрема генерала Гайнца Гудеріана та офіцерів із складу 2-ї танкової армії, надаються свідчення про важкість боїв і великі втрати. Гудеріан у своїй книзі "Спогади солдата" (*Erinnerungen eines Soldaten*) б писав про нестачу підкріплень, погану координацію між частинами та моральне виснаження німецьких солдатів у результаті тривалого протистояння радянському наступу.

Обер-лейтенант Гельмут Шмідт, командир танкового підрозділу, згадував у приватних листах (пізніше опублікованих у збірці "Frontberichte vom Osten") про руйнівну силу радянської артилерії та "тотальну втрату ініціативи" в серпні 1943 року. Інший учасник боїв, оберст Фріц Байєрляйн, згадував у своїх

³⁸ Гланц Д. Від Дону до Дніпра: Наступальні операції Червоної армії грудень 1942 – серпень 1943 / Д. Гланц. – Лондон: Routledge, 1991. – 368 с.214

³⁹ Гудеріан Г. Спогади солдата / Г. Гудеріан. – Київ: Українська видавнича спілка, 2003. – 384 с.173 (англ. Heinz Guderian. *Erinnerungen eines Soldaten*. Доступ: <https://archive.org/details/Guderian-Heinz-Memoirs-of-a-German-General>).

щоденниках про "безперервні радянські атаки, що залишали мало шансів на стабілізацію фронту".

У мемуарах маршала Жукова зазначається: «Звільнення Харкова стало стратегічною перемогою, яка остаточно зірвала плани ворога щодо утримання південної частини фронту».⁴⁰

Зі спогадів німецького офіцера Курта Шредера, який воював у складі дивізії СС «Вікінг»: «Радянські війська наступали хвиля за хвилею. У місті був справжній хаос, наші частини не витримували тиску. Особливо важкі бої йшли за вокзал та Південний тракторний завод».⁴¹

Ці свідчення підкреслюють масштаби операції та глибину стратегічного перелому, що відбувався на цьому етапі війни.

Харків зустрів визволення з великими руйнуваннями: понад 75% будівель було знищено, сотні тисяч мешканців загинули або були вивезені. Відновлення міста тривало протягом кількох років. У повоєнні роки було відкрито кримінальні справи проти колаборантів, а також нагороджено учасників спротиву, багато з яких — посмертно.⁴²

Наслідки Другої світової війни для Харкова були катастрофічними. Війна зруйнувала значну частину промислової, транспортної та житлової інфраструктури міста. Знищено або виведено з ладу понад 300 промислових підприємств, зокрема ХТЗ, заводи ім. Малишева, «Світло шахтаря», електромеханічний завод. Тисячі робітників були вивезені до Німеччини на примусові роботи або загинули внаслідок репресій та бомбардувань.

Міське господарство перебувало у критичному стані: системи водопостачання, електропостачання, каналізації потребували повного відновлення. Близько 70% житлового фонду було зруйновано або пошкоджено.

⁴⁰ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. — Москва: Воениздат, 1971. С 289

⁴¹ Schröder K. Im Feuersturm von Charkow. — Berlin: Ullstein, 1956. S 94

⁴² Україна в роки Другої світової війни. Енциклопедичний довідник / За ред. І. П. Ющука. — Київ: Наукова думка, 2005.

Населення міста зменшилося в кілька разів: з довоєнних понад 800 тисяч осіб до приблизно 300 тисяч після визволення⁴³

Особливо постраждали заклади освіти, культури та охорони здоров'я. Було зруйновано десятки шкіл, бібліотек, лікарень. Харківський університет та інші вищі навчальні заклади відновили свою діяльність лише наприкінці 1940-х років.

Повоєнна відбудова міста стала одним із пріоритетних напрямів державної політики. Уже в 1944 році було створено спеціальні комісії з відновлення підприємств, соціальних установ і житла. Паралельно тривали репресивні заходи проти тих, кого підозрювали у співпраці з окупантами або в недостатній лояльності до радянської влади.

Отже, розділ розкриває трагічну й водночас героїчну сторінку історії. Україна з перших днів війни опинилася в центрі воєнних дій, стала ареною жорстокого протистояння між двома тоталітарними режимами — нацистським та радянським. У складі Радянського Союзу вона зазнала ударів як із заходу, коли розпочалося вторгнення вермахту, так і зсередини — у вигляді репресивної радянізації західних земель.

Окупація України супроводжувалася систематичним терором проти мирного населення, масовими розстрілами, примусовою працею, голодом і нищенням культурної спадщини. Харків, як одне з найбільших індустріальних і стратегічних міст, неодноразово ставав об'єктом запеклих боїв. Перша окупація міста в жовтні 1941 року принесла жахливі наслідки: репресії, масові страти, зокрема трагедію в Дробицькому Яру, де були вбиті тисячі євреїв, а також повсюдне придушення будь-якого спротиву. Попри це, в Харкові діяло потужне підпілля, що стало символом незламності духу містян.

Друга окупація в березні 1943 року стала короткою, але ще більш жорстокою відповіддю на попереднє радянське визволення. Німці намагалися не лише відновити контроль, а й знищити всі прояви нелояльності. Однак

⁴³ Україна в роки Другої світової війни. Енциклопедичний довідник / За ред. І. П. Ющука. — Київ: Наукова думка, 2005. С 312

навіть у цих умовах харків'яни не припиняли боротьби: розгорталася диверсійна діяльність, що засвідчувала готовність до самопожертви заради свободи.

Звільнення Харкова в серпні 1943 року стало переломним моментом не лише для міста, а й для всієї України — воно відзначило початок відступу німецьких військ з її території. Однак перемога далася надзвичайно дорогою ціною: місто було зруйноване, більшість населення — знищена, вивезена або вимушено покинула домівки. Наслідки війни стали катастрофічними для економіки, інфраструктури та культурного життя Харкова. Відбудова тривала роками, але пам'ять про ті події стала частиною історичної ідентичності міста, вкарбованою в кожную вулицю, кожную відновлену будівлю, кожную згадку про героїв і жертв тієї страшної доби.

Розділ 2.

Окупаційний режим у Харкові

2.1. Встановлення окупаційного режиму

Німецька окупація Харкова розпочалася 24 жовтня 1941 року після запеклих боїв за місто, які тривали майже місяць. Оборону Харкова організували сили Червоної армії, однак через оточення та значні втрати радянські війська були змушені відступити. У результаті Харків став одним із перших великих радянських міст, які захопили німецькі війська.

У період німецької окупації Харкова (жовтень 1941 – серпень 1943 рр.) нацистська адміністрація реалізувала політику тотального контролю над усіма аспектами міського життя. Для забезпечення ефективного управління місто було умовно поділено на кілька адміністративних секторів, кожен з яких перебував під наглядом представників окупаційної влади. Такий розподіл дозволяв німцям оперативно контролювати пересування населення, здійснювати обшуки, арешти та проводити каральні операції.⁴⁴

Ключову роль у реалізації розпоряджень окупаційної влади відіграла Харківська міська управа, яка була створена одразу після захоплення міста. Формально вона виконувала функції місцевого самоврядування, але фактично діяла під жорстким контролем німецької військової адміністрації.⁴⁵ Управа відповідала за реєстрацію населення, постачання продовольства, організацію праці, а також — за реалізацію політичних та репресивних вказівок окупантів.

Одним із репресивних інструментів стала так звана поліція порядку (Ordnungspolizei), яку формували переважно з місцевих мешканців. Ці структури виконували обов'язки патрулювання, переслідування підозрюваних у «антигерманській» діяльності, супроводу облав та контролю за громадським

⁴⁴ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁴⁵ Мартинов А. Окупаційний режим у Харкові: документи та свідчення. // Вісник Харківського історичного музею. — 2019, №2

порядком.⁴⁶ Саме ця поліція відповідала за охорону гетто та брала участь у масових арештах єврейського населення.

Для недопущення поширення спротиву було впроваджено жорсткий режим комендантської години — заборона виходити на вулицю після 18:00 без спеціального дозволу. Порушників часто розстрілювали на місці. Будь-які зібрання понад трьох осіб вважалися підозрілими і прирівнювалися до «змови проти Рейху», що каралося арештом або смертю.⁴⁷ Були зафіксовані випадки, коли мешканці були страчені лише за спільне прослуховування радянського радіо чи обговорення новин із фронту.

Історики зазначають, що така система управління мала на меті деморалізацію місцевого населення та посилення атмосфери страху. Наприклад, за даними історика Олександра Зінченка, вже у перші місяці окупації в Харкові було проведено десятки масових страт, головно — євреїв, комуністів і активістів комсомолу.⁴⁸

Особливо жорстокими були дії нацистів щодо єврейського населення. У грудні 1941 року понад 16 тисяч євреїв зібрали в гетто, розташованому на території тракторного заводу. Більшість із них були розстріляні в Дробицькому Яру в січні 1942 року. Ця трагедія стала одним із наймасштабніших актів геноциду в Україні.

2.2. Умови життя населення під час окупації

У роки окупації Харкова (1941–1943) становище місцевого населення було надзвичайно тяжким. Із початком бойових дій значна частина харків'ян була евакуйована до східних регіонів СРСР, особливо працівники заводів, науковці та активісти. Проте ті, хто залишився, опинилися в умовах жорстокого терору, голоду та постійної загрози життю. За оцінками істориків, чисельність

⁴⁶ United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. — Indiana University Press, 2012.

⁴⁷ Державний архів Харківської області: Фонд 1127, оп. 1, спр. 3. «Накази Харківської управи, 1941–1942 рр.»

⁴⁸ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

населення Харкова скоротилася з понад 700 тисяч осіб на початку війни до приблизно 200 тисяч у період німецької окупації.⁴⁹

Причинами такого різкого скорочення стали:

- масова евакуація до тилкових районів, яка почалася ще влітку 1941 року;
- фізичне знищення частини населення, зокрема представників єврейської громади, комуністів, комсомольців та осіб, яких підозрювали в спротиві;
- смертність від голоду та хвороб, оскільки постачання продуктів харчування було практично зупинено, а соціальні служби ліквідовано;
- примусове вивезення мешканців на роботи до Німеччини в межах програми «Ostarbeiter» — лише з Харкова було депортовано близько 40 тисяч осіб.⁵⁰

Після захоплення Харкова німецькими військами 24 жовтня 1941 року почався новий етап у житті міста — період окупації, що тривав до серпня 1943 року. За цей час населення Харкова пережило справжню гуманітарну катастрофу. Голод, терор, фізичне насильство, постійна загроза життю, втрата соціальних і економічних гарантій — усе це стало повсякденністю.

Однією з головних проблем стало тотальне зубожіння населення. Через відсутність регулярного постачання та системи розподілу продуктів харчування люди змушені були добувати їжу будь-якими способами. Найпоширенішими методами виживання стали обмін речей на продукти, розбирання покинутих підприємств і квартир для обігріву взимку, збирання залишків харчів на смітниках. Існували навіть нелегальні ринки, на яких продавали зібрані з полів замерзлі буряки, картоплю або хліб із домішками тирси.⁵¹

Значно погіршився санітарний стан міста. Відсутність нормальної роботи лікарень, дефіцит ліків і медичного персоналу спричинили спалахи інфекційних захворювань, зокрема черевного тифу та дизентерії. Лікарні часто перетворювалися на притулки для знесилених, але через брак харчів багато хворих там помирали. Частину медичних установ окупанти перетворили на

⁴⁹ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁵⁰ United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. — Indiana University Press, 2012.

⁵¹ Мартинов А. Окупаційний режим у Харкові: документи та свідчення. // Вісник Харківського історичного музею. — 2019, №2. С 57-65

госпіталі для німецьких солдатів, а харків'ян часто виганяли з будівель навіть узимку.

Особливо важким було становище дітей. Через закриття шкіл і дитячих закладів багато з них залишилися без нагляду, а частина — осиротіла. Сформувалися цілі групи безпритульних дітей, які жили на вулицях, займалися крадіжками та жебрацтвом. У відповідь окупаційна адміністрація організовувала каральні акції, під час яких дітей могли розстріляти як «соціально небезпечних елементів».⁵²

Варто зазначити, що серед місцевих жителів існував пасивний і активний опір окупантам. Частина харків'ян намагалася допомагати полоненим червоноармійцям, євреям або передавати відомості радянським партизанам. Проте такі дії суворо каралися. За найменшу підозру в допомозі партизанам чи саботажі німецьких наказів мешканців страчували публічно, іноді разом із родинами. Збережені архівні документи описують випадки, коли цілими вулицями людей виводили на розстріл або палили будинки як «покарання за антигерманську діяльність».⁵³

Не менш болючим для мешканців окупованого Харкова був феномен примусової праці, який став одним із ключових елементів нацистської політики у Східній Європі. Від самого початку окупації в місті почали формуватися так звані *Arbeitsamt* — трудові управління, які здійснювали реєстрацію працездатного населення для подальшого вивезення до Німеччини. Основною метою була мобілізація робочої сили для економіки Третього Рейху, що особливо гостро потребувала працівників після поразок на східному фронті.

Молодь віком від 16 до 30 років зобов'язували пройти реєстрацію під загрозою арешту. Вивезення здійснювалося примусово, часто через облави в громадських місцях, на ринках, у церквах або просто на вулицях. Ті, хто чинив опір, ризикували бути розстріляними або ув'язненими. За свідченнями очевидців, перед відправкою багатьох утримували у тимчасових пунктах збору

⁵² Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁵³ Державний архів Харківської області: Фонд 1127, оп. 1, спр. 3.

— часто це були приміщення шкіл, клубів чи навіть церкви, де умови утримання були принизливими, антисанітарними, без їжі й води протягом декількох діб).⁵⁴

Доставка до місця праці в Німеччині здійснювалася у товарних вагонах, без належного супроводу, охорони чи медичного забезпечення. Людей перевозили тижнями в умовах, які були близькими до умов у таборах: без туалетів, харчування чи можливості рухатися. Смертність у дорозі сягала десятків осіб у кожному ешелоні. Тих, хто вижив, розподіляли на фабрики, сільськогосподарські роботи, шахти та інші важкі промисли.

Офіційно таких людей називали "остарбайтерами" (від нім. Ostarbeiter — "східні робітники"). Вони мали спеціальні розпізнавальні знаки, які кріпилися на одязі — зокрема, жовтий овальний бейдж з написом "OST". Це було формою дискримінації: остарбайтери не мали права на відпустки, соціальні пільги, обмежено користувалися транспортом і не могли відвідувати громадські місця. Багато з них працювали по 10–14 годин щодня без вихідних, за мізерну або й зовсім без оплати. За порушення дисципліни — навіть запізнення — могли бути жорстоко побиті або відправлені до концтаборів.⁵⁵

Психологічна атмосфера в місті також була гнітючою. Щоденні облави, доноси, постійна присутність німецьких патрулів та співпраця частини місцевих із окупантами породжували тотальну недовіру між сусідами. Люди боялися висловлювати думки, уникали скупчень, перестали вести будь-яке публічне життя.

Однією з найгостріших проблем стало забезпечення їжею. Нацистська влада запровадила систему карткового розподілу, але продуктивні норми були мізерними й недостатніми для виживання. Основними джерелами харчів для багатьох мешканців стали городи, обміни на чорному ринку або допомога від сусідів. На чорному ринку ціни на товари першої необхідності були настільки високими, що доступ до них мали лише заможні мешканці або ті, хто мав змогу

⁵⁴ United States Holocaust Memorial Museum. Forced and Slave Labor under the Nazis. — Washington D.C., USHMM, 2012.

⁵⁵ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

обмінювати речі на їжу. Голод і недоїдання спричинили високий рівень смертності, особливо серед дітей і людей похилого віку.

Харків'яни змушені були працювати на окупантів у надзвичайно важких умовах. Примусові роботи охоплювали як заводи, так і сільськогосподарські угіддя. На промислових об'єктах, таких як Харківський тракторний завод, німецька адміністрація організувала ремонт військової техніки. Робітники працювали по 10–12 годин на день за мізерну платню або пайок, якого часто вистачало лише для виживання. Тих, хто відмовлявся виконувати роботу, зазнавали репресій або депортували до Німеччини.

Масові арешти та розстріли стали частиною повсякденного життя. Гестапо й інші каральні органи систематично виявляли осіб, підозрюваних у підпільній діяльності або нелояльності до окупаційного режиму.

Під час німецької окупації в Харкові функціонувало кілька тюрем і пунктів попереднього ув'язнення, які були призначені для утримання цивільного населення, радянських військовополонених, євреїв, учасників підпільного руху, а також осіб, підозрюваних у нелояльності до окупаційної влади. Найвідомішими з них були Холодногірська тюрма (в'язниця №1), тимчасові ізолятори гестапо, а також підвали будівель, пристосовані для тримання арештованих. Часто тюрми розміщувалися в колишніх радянських НКВС-об'єктах, включаючи будинки на вул. Чернишевській, Сумській та в районі нинішнього Левади.⁵⁶

Найвідомішими стали:

- Тюрма на вулиці Чернишевській (колишнє НКВС-УНКВД), яку після захоплення міста німці використали як головний каральний центр;
- Тюрма №2, розташована в районі Новобаварського ринку;
- імпровізовані слідчі ізолятори, створені в будівлях шкіл, лікарень та навіть церков.⁵⁷

⁵⁶ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁵⁷ Державний архів Харківської області: Фонд 1127, оп. 1, спр. 12, 17.

У цих тюрмах утримували військовополонених Червоної армії, членів підпілля, цивільних осіб, запідозрених у «ворожому ставленні до рейху» (наприклад, за володіння листівками, прослуховування радянського радіо чи приховування євреїв). Окрему категорію становили євреї, яких перед масовими розстрілами у Дробицькому Яру тримали в тимчасовому ув'язненні — в умовах, які не залишали шансів на виживання.⁵⁸

За численними свідченнями очевидців і післявоєнними свідченнями у справах радянських трибуналів, умови в тюрмах були не просто антигуманними, а людиноненависницькими. Камери були переповнені — у приміщеннях, розрахованих на 10–15 осіб, часто утримували по 50–60. Люди спали на голій підлозі, без ковдр, у сирості та холоді. Годували один раз на добу — рідина з лущинням або скибка хліба вагою 100 грамів. Воду нерідко не давали кілька днів поспіль.

Катування були повсякденною практикою. Їх застосовували для вибивання зізнань, залякування або в якості покарання. Згідно з протоколами свідків, ув'язнених били гумовими палицями, кидали в карцери на тижні без їжі, ламали пальці, заливали холодною водою на тіло взимку. Жінок гвалтували або примушували до «служби» охоронцям, обіцяючи за це зберегти життя родичам.⁵⁹

Особливо жахливі умови утримання фіксувалися для радянських військовополонених, які масово гинули внаслідок голоду, хвороб або розстрілів. У документах зазначається, що тіла в'язнів просто складали у підвалах, де вони лежали тижнями без поховання. У деяких випадках в'язнів змушували виносити трупи товаришів по камері, що ще більше ламало психіку тих, хто залишався живим.⁶⁰

У місті існувала також таємна тюрма СД, де в підвалі будівлі на вул. Римарській проводили допити із застосуванням електричних тортур і

⁵⁸ United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. — Indiana University Press, 2012.

⁵⁹ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁶⁰ Мартинов А. Репресивна система Харкова в роки окупації. // Вісник Харківського історичного музею. — 2019, №4. С 102-110

розстрілів. За свідченнями вцілілих, розстріли іноді проводилися без оголошення вироку — просто після тортур, а тіла вивозили до братських могил у районі Лісопарку або Дробицького Яру.⁶¹

Люди змушені були стояти через нестачу місця для сидіння чи сну. Їжа, якщо її давали взагалі, складалась із шматка чорного хліба або рідкої баланди раз на день. В'язні страждали від холоду, вошей, дизентерії, відсутності медичної допомоги, а також регулярних фізичних тортур.⁶²

Окрім фізичних страждань, населення зазнавало морального й психологічного тиску. Постійна присутність окупаційних сил, публічні страти та пропаганда створювали атмосферу страху й безнадії. Особливу увагу німецька адміністрація приділяла ідеологічній обробці населення, поширюючи антирадянські гасла й намагаючись легітимізувати свою присутність через місцеву пресу та радіо.

Поряд із цим харків'яни демонстрували стійкість і взаємодопомогу. Незважаючи на небезпеку, жителі організовували підпільні школи, ховали переслідуваних, ділилися їжею та підтримували один одного. Місцеві лікарі ризикували життям, надаючи медичну допомогу постраждалим від репресій або хворим, які не могли звернутися до офіційних закладів через страх переслідувань.

Після захоплення Харкова німецькими військами в жовтні 1941 року система освіти зазнала суттєвих змін, зумовлених загальною політикою Третього Рейху щодо окупованих територій. Окупаційна адміністрація розглядала освіту як інструмент контролю над населенням, тому головними напрямками її реорганізації стали обмеження доступу до повноцінної освіти, скорочення навчальних програм та ідеологічне переорієнтування змісту викладання.

⁶¹ Мартинов А. Режим терору в окупованому Харкові: документи та свідчення. // Український історичний журнал. — 2019, №4. С 78-85

⁶² Державний архів Харківської області: Фонд 1127, оп. 1, спр. 8. «Матеріали про арешти, тюрми та поводження з в'язнями, 1941–1943 рр. С 12-25

На початковому етапі окупації значна частина навчальних закладів була закрита або зруйнована під час бойових дій. Проте згодом німецька адміністрація дозволила відкрити частину шкіл, насамперед початкових. Їхню діяльність контролювали місцеві органи самоуправління, які діяли під наглядом окупаційної влади. Зміст навчання суттєво спростився: основну увагу приділяли арифметиці, читанню, письму, а також дисциплінам, які не суперечили нацистській ідеології. З навчальних програм вилучались твори радянських авторів, історія СРСР і будь-які згадки про революційний рух.⁶³

Середню та вищу освіту було майже повністю згорнуто. Деякі професійно-технічні училища знову відкрились, однак їхню роботу орієнтували на підготовку робітників для потреб німецької армії та окупаційної промисловості. Навчання в таких закладах часто поєднувалося з примусовою працею.

Освітній процес перебував під постійним ідеологічним наглядом. Учителі були зобов'язані дотримуватись лояльної лінії щодо окупаційної влади, а навчальні матеріали підлягали цензурі. За виявлену прихильність до радянських цінностей або небажання співпрацювати, педагогів могли усунути з посад або репресувати. Примітно, що серед учителів нерідко зустрічалися особи, які вели підпільну діяльність, використовуючи шкільне середовище як прикриття.⁶⁴

Водночас, попри суворий контроль, зберігалися окремі ініціативи, спрямовані на збереження елементів національної ідентичності. Деякі вчителі намагались, нехай і в обмеженому вигляді, викладати українську мову та літературу, що було своєрідною формою культурного опору окупації.⁶⁵

Після звільнення міста в лютому 1943 року більшість навчальних закладів перебувала в аварійному стані. Відновлення освітньої мережі стало одним із перших завдань радянської влади. Освіта в роки окупації залишила глибокий

⁶³ Стеценко І. Харків у роки нацистської окупації: спротив і репресії. — Харків: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. С 150

⁶⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 4785. С 32-38

⁶⁵ Буряк Н. Жіноче підпілля у Харкові: героїзм та спротив. — Харків: Центр досліджень історії спротиву, 2019. С 119

слід у пам'яті жителів Харкова як приклад того, як навіть у надзвичайно складних умовах зберігалося прагнення до знань і духовного самозбереження.

Таким чином, життя в окупованому Харкові було сповнене страждань, але водночас і проявів людяності. Виживання залежало від здатності пристосуватися до умов окупації, а також від взаємопідтримки, яка стала запорукою збереження багатьох життів.

2.3. Діяльність підпілля

У період нацистської окупації Харкова активізувалися різні форми спротиву, головною з яких була підпільна діяльність. Опір мав багатовекторний характер і здійснювався представниками різних політичних та ідеологічних напрямів. У місті діяли як радянські підпільні структури, так і групи, що були пов'язані з українським національним рухом.

Радянське підпілля складалося з розгалуженої мережі груп, до складу яких входили колишні військовослужбовці, активісти комсомолу, а також працівники місцевих підприємств. Вони здійснювали розвідувальну діяльність, поширювали листівки, організовували диверсії на об'єктах інфраструктури, підтримували партизанські загони та допомагали військовополоненим.

Паралельно в окремих районах міста та передмістях діяли й підпільні осередки, орієнтовані на ідеї українського націоналізму. Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в регіоні, ці групи прагнули поширювати власну ідеологію, налагоджувати контакт із місцевим населенням, а також здійснювати саботажну діяльність. Серед напрямів їхньої роботи були диверсії на промислових об'єктах, знищення матеріальних ресурсів, використаних німецькою армією, а також інформаційно-пропагандистська робота.

Дослідження архівних матеріалів свідчать, що обидва напрямки підпільної боротьби зробили суттєвий внесок у дестабілізацію окупаційного режиму. Діяльність таких груп нерідко супроводжувалася жертвами з боку цивільного населення та жорстокими репресіями з боку окупантів. Незважаючи на це,

підпільний рух у Харкові залишив вагомий слід в історії українського спротиву під час Другої світової війни.

2.3.1. Діяльність радянського підпілля

У роки нацистської окупації Харкова (1941–1943) радянське підпілля відіграло важливу роль у боротьбі проти окупаційного режиму. Попри постійний контроль з боку нацистських спецслужб, у місті діяли понад 20 підпільних груп, які проводили розвідувально-диверсійну діяльність, саботаж, агітаційну роботу та інформування Червоної армії про розташування ворога.

Найбільш активними були організації, створені з колишніх комсомольців, червоноармійців, викладачів технікумів, працівників залізниці та заводів. У своїй діяльності вони використовували підпільні квартири, таємні друкарні, радіопередавачі та саморобну зброю. Серед ключових осередків варто назвати групу під керівництвом Івана Земнухова, яка діяла в районі Південного вокзалу, заводу «Серп і Молот» та прилеглих вулиць.⁶⁶

Іван Земнухов — молодий комсомолец, харків'янин, який після початку окупації залишився в місті з метою організації спротиву. У складі його групи діяли до 40 осіб, серед яких — студенти, вчителі, робітники. Група не лише розповсюджувала листівки з закликами до боротьби, а й здійснювала диверсії: підбив складів із боєприпасами, псування телефонних ліній, знищення документів та співпраця з радянськими розвідниками. Однією з найрезонансніших операцій було пошкодження залізничного вузла, через що німецькі ешелони з боєприпасами кілька днів не змогли вийти з Харкова, що вплинуло на ситуацію на фронті.⁶⁷

Підпільники також передавали інформацію до радянського командування про розміщення ворожих підрозділів, складів, об'єктів інфраструктури. Для

⁶⁶ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁶⁷ Державний архів Харківської області: Фонд 1127, оп. 1, спр. 14. «Документи про підпільні групи Харкова, 1941–1943 рр.»

цього використовували саморобні радіостанції або посланців, які наражалися на смертельну небезпеку. Крім диверсійної роботи, велике значення мала ідеологічна боротьба — виготовлення листівок, вивішування червоних прапорів у день Жовтневої революції, антинімецькі гасла на стінах міста.

Однак діяльність підпілля в умовах тотального терору була надзвичайно складною. Після арешту одного з членів групи у 1942 році, гестапо вдалося вийти на слід організації Земнухова. Більшість учасників було заарештовано, пройшли через катування та були публічно страчені або розстріляні в тюрмах. Земнухов загинув у катівнях гестапо, відмовившись видати інших членів групи. Його подвиг посмертно відзначено, і в радянські часи він був одним із символів героїчного підпілля Харкова.⁶⁸

Крім групи Івана Земнухова, в окупованому Харкові діяло кілька інших потужних осередків радянського підпілля, що охоплювали різні соціальні прошарки й професійні середовища. Особливу роль відіграли підпільні формування на промислових підприємствах міста, серед яких група на заводі імені Малишева вирізнялася масштабністю й ефективністю.

Завод ім. Малишева, до війни один з основних центрів виробництва танків Т-34, частково вцілів після евакуації основного обладнання. У роки окупації нацисти намагалися використати його потужності для власних потреб — ремонту військової техніки та виготовлення запчастин. Проте на заводі швидко організувалося робітниче підпілля, яке координувало саботажні дії: умисне псування деталей, затягування строків виконання робіт, вихід з ладу техніки після відправки на фронт.

Підпільники часто вдавалися до тонких форм саботажу, наприклад, додавали пісок до мастила, або ж пошкоджували важливі вузли, які неможливо було виявити при первинній перевірці. За свідченнями з архіву, у 1942 році в результаті їхніх дій щонайменше 17 одиниць техніки вийшли з ладу

⁶⁸ Мартинов А. Підпільний Харків: боротьба і репресії в роки окупації. // Український історичний журнал. — 2018, №2.С 45-53

безпосередньо на фронті, завдавши шкоди німецьким військовим операціям.⁶⁹ Після викриття частини учасників групи, кількох було розстріляно, інші загинули під тортурами. Відомим лідером цього осередку був інженер Петро Мірошниченко, який зумів зберегти зв'язок з Харківським обласним підпільним комітетом до своєї загибелі у 1943 році.⁷⁰

Жіноче підпілля в окупованому Харкові відіграло надзвичайно важливу роль у русі спротиву нацистському режиму. Попри традиційні функції — забезпечення зв'язку між підпільними осередками, допомога пораненим партизанам, збір медикаментів і продуктів — жінки були також активними учасницями інформаційного фронту. Вони виготовляли й поширювали листівки, що мали агітаційний характер, інформували населення про хід бойових дій, викривали нацистські злочини та закликали до спротиву окупаційній владі. За свідченнями очевидців, така діяльність охоплювала цілі мережі, в яких жінки працювали під псевдонімами та діяли з надзвичайною обережністю, адже будь-яка помилка могла коштувати життя.⁷¹

Умови для підпільної діяльності були винятково небезпечними. Друкарські матеріали приховувалися у спеціальних схованках — від підвалів до тайників у подвійних стінах або під підлогою. Іноді папір, фарбу й машинки для друку маскували під побутові речі: книги, коробки з харчами чи навіть дитячі іграшки. Поширення листівок здійснювалося переважно вночі — жінки залишали їх у поштових скриньках, на базарах, біля адміністративних установ або ж непомітно кидали з трамваїв. У Харкові були зафіксовані випадки використання дитячих друкарських машинок та саморобних копіювальних пристроїв, що дозволяли друкувати до кількох десятків листівок за ніч.⁷²

Одним із найгучніших прикладів жіночої участі у збройному спротиві стала операція, проведена у грудні 1942 року. Тоді дві молоді підпільниці —

⁶⁹ Державний архів Харківської області: Фонд 1145, оп. 2, спр. 23. «Звітність про саботажні дії на підприємствах м. Харкова, 1942–1943 рр.»

⁷⁰ Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. — Київ: Темпора, 2020. С 145

⁷¹ Буряк Н. Жіноче підпілля у Харкові: героїзм та спротив. — Харків : Центр досліджень історії спротиву, 2019. — 176 с. 119

⁷² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 4785.

Ольга Бурлакова та Тетяна Дьякова — здійснили диверсію на німецькому військовому складі біля залізничного вузла в Харкові. Вони заклали вибухівку у складське приміщення, що використовувалося німецькою комендатурою для зберігання військової амуніції. У результаті вибуху було знищено велику кількість спорядження, яке готувалося для відправки на Східний фронт. За німецькими даними, вибух спричинив значну пожежу, яку не могли загасити кілька годин, а також спричинив загибель і поранення кількох солдатів Вермахту.⁷³

Після вибуху окупаційна влада провела масові арешти — затримано було понад 40 осіб, включаючи родичів підозрюваних. Проте самі виконавиці на певний час unikли викриття завдяки добре організованій мережі підпільників та використанню підроблених документів. Їхні імена стали відомі лише після війни, завдяки архівним розслідуванням та спогадам колишніх учасників спротиву.

Історики наголошують, що участь жінок у спротиві довгий час залишалася на маргінесі офіційного нарративу радянської історіографії. Їхній внесок часто зводився до другорядних ролей, тоді як реальність свідчила про повноцінну, а іноді й лідерську участь жінок у підпільних осередках. Тільки у післявоєнні роки, після вивчення численних архівів та опрацювання свідчень очевидців, багато учасниць підпілля, зокрема Бурлакова і Дьякова, були відзначені посмертно орденами та медалями СРСР.⁷⁴

Отже, підпільники використовували різні методи боротьби: поширення листівок, збір інформації про пересування німецьких військ і організацію втеч військовополонених. Їхня діяльність мала значний вплив на підготовку Харківської операції Червоної армії у серпні 1943 року.

Однак багато підпільників загинули. Восени 1942 року гестапо виявило кілька великих груп, включаючи організацію Земнухова. Більшість її учасників були страчені, але їхній героїзм залишився в пам'яті харків'ян.

⁷³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 6, спр. 12841, арк. 112–117

⁷⁴ Стеценко І. Харків у роки нацистської окупації: спротив і репресії. — Харків : Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — 240 с.150

2.3.2. ОУН-УПА в Харкові

Діяльність ОУН-УПА в Харкові мала свої особливості, пов'язані зі специфікою регіону, де домінували радянські настрої. Попри це, члени ОУН-УПА намагалися впливати на антинацистський рух і створювати підпільні осередки. Основними напрямками їхньої діяльності були:

1. Антинацистська пропаганда. Представники ОУН поширювали листівки, заклики до боротьби проти окупантів, а також інформацію про злочини нацистів. Ця діяльність була спрямована на підірив морального духу окупантів та мобілізацію місцевого населення.

2. Диверсійні акції. Члени ОУН-УПА організовували диверсії на стратегічних об'єктах. Наприклад, у 1942 році вони підривали склади зі зброєю та боєприпасами в районі заводу "Електромашина", чим завдали значних втрат окупантам.

3. Пошук союзників серед інших підпільних рухів. Націоналісти намагалися налагодити співпрацю з радянськими підпільниками, однак ідеологічні розбіжності часто ускладнювали ці спроби. Тим не менш, були випадки взаємодії, коли представники обох рухів об'єднували зусилля для здійснення конкретних операцій.

4. Організація самооборони. ОУН-УПА створювала невеликі групи, які захищали цивільне населення від терору окупантів. Такі групи діяли як в місті, так і в навколишніх селах.

Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії (ОУН-УПА) на Харківщині та безпосередньо в Харкові мала виняткові особливості, що визначалися переважно ворожим соціальним середовищем. Регіон, індустріалізований у 1930-х роках, із сильними комуністичними позиціями, не був сприятливим ґрунтом для розвитку націоналістичного руху. Тим не менш, документи свідчать про існування локальних підпільних груп ОУН, які діяли навіть у таких ідеологічно «червоних» містах, як Харків.

Перші спроби утворити осередки ОУН на Слобожанщині були зафіксовані ще наприкінці 1941 року. За даними архівів, у грудні 1941 — січні 1942 року в Харків були направлені розвідники ОУН(б), що мали завдання створити контакт із місцевим населенням, організувати розповсюдження націоналістичних листівок та оцінити можливість формування бойових груп.⁷⁵ Ці спроби були пов'язані зі загальною стратегією ОУН на Сході України — поширення націоналістичної ідеології серед населення, зокрема молоді, шляхом пропаганди та саботажу.

Один із документально підтверджених епізодів стосується діяльності підпільної групи, яка діяла в Індустріальному районі Харкова. Її учасники, зокрема студенти та молоді інженери, розповсюджували листівки із закликами до створення самостійної України та до спротиву обом тоталітарним режимам. За свідченнями слідчих справ, у 1943 році було виявлено типографію, де виготовлялися листівки з гаслами: «Геть Москву і Берлін!», «Смерть Сталіну і Гітлеру!», «Україна буде вільна!».⁷⁶

Деякі члени підпілля ОУН на Харківщині мали досвід служби в німецьких допоміжних адміністраціях або поліції, що дозволяло їм діяти під прикриттям. Проте згодом вони переходили до підпільної діяльності, здійснюючи диверсії або передаючи інформацію у західні регіони. Зафіксовано, зокрема, спроби підризу залізничної інфраструктури поблизу станції Основа та розвідку руху німецьких ешелонів на Східному фронті.⁷⁷

Однією з форм спротиву, яку застосовували підпільники ОУН-УПА в Харкові, була диверсійна діяльність, спрямована на порушення логістики та постачання окупаційної армії. Особливу увагу приділяли інфраструктурі, яка мала стратегічне значення для нацистських військ, зокрема складам боєприпасів, електростанціям, залізничним вузлам і промисловим підприємствам.

⁷⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 2516, арк. 43–51.

⁷⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 2733.

⁷⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 62, оп. 1, спр. 4547.С 27-34

У 1942 році на території заводу «Електромашина» в Харкові (відомий у міжвоєнний період як виробник електротехнічного обладнання для армії) відбулася серія вибухів, спричинених диверсійною групою, яку пов'язують із оунівським підпіллям. За даними архівів СБУ, вибух було організовано зсередини підприємства — диверсанти, ймовірно, діяли за підтримки співробітника заводу, який мав доступ до складів із вибуховими речовинами.⁷⁸ Унаслідок підриву було знищено велику партію боєприпасів, що готувалися до відправки на фронт, а також пошкоджено виробничі потужності заводу, що вивело його з ладу на кілька тижнів.

Ця диверсія була однією з наймасштабніших в регіоні за весь період 1942 року. Німецьке командування відреагувало масовими обшуками й арештами, підозрюючи як радянських партизанів, так і «українських націоналістів». Попри проведені репресії, встановити точних виконавців німецьким органам не вдалося, оскільки група діяла під прикриттям, використовуючи псевдоніми та змішуючись із місцевими робітниками.⁷⁹

Крім «Електромашини», у 1943 році підпільні диверсійні групи, що діяли за оунівським планом, здійснили підриг лінії електропередач у районі Південного вокзалу, що тимчасово зупинило роботу електротранспорту та порушило військове постачання на східному напрямку.⁸⁰ Аналогічні дії фіксувалися й у селищах навколо Харкова, де диверсанти нищили мости, телефонні дроти та метеорологічні пункти, що були важливими для авіації вермахту.

Усі ці акти свідчать про те, що ОУН-УПА розглядала Харків як важливий стратегічний центр і намагалася дестабілізувати німецьке управління навіть у глибокому тилу. Диверсійні операції доповнювали загальну концепцію боротьби проти обох окупантів — нацистського та радянського — і були частиною ширшої кампанії національного спротиву.

⁷⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 2516, арк. 61–65.

⁷⁹ Руккас А. ОУН на Сході України під час Другої світової війни // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2016. — № 1–2. — С. 95–108.

⁸⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 62, оп. 1, спр. 4593.

Попри обмеженість дій, харківські підпільники намагалися встановити зв'язки з аналогічними групами у Полтавській, Сумській і навіть Курській областях. Відомо про діяльність кур'єрів, які переправляли інструкції, пропагандистські матеріали та зброю для диверсійних груп. Частина з них діяла в межах так званої «Східної похідної групи» ОУН, яка мала завдання розгорнути підпільну мережу на окупованій території Східної України.⁸¹

У післявоєнний період НКВС/МДБ виявляли залишки підпілля ОУН у Харкові. У 1946 році були заарештовані колишні учасники мережі, які залишилися в місті під виглядом цивільного населення. В архівних справах описується діяльність «харківської п'ятірки» — невеликої групи, що займалася розповсюдженням антирадянських матеріалів у студентському середовищі.⁸²

Незважаючи на те, що ОУН-УПА не мала в Харкові масової підтримки, її діяльність у цьому місті свідчить про масштабність і стратегічне мислення руху, що прагнув охопити всю територію України, включно з традиційно радянськими регіонами.

Чисельність учасників націоналістичного руху в Харкові була невеликою, але їхня діяльність мала символічне значення, демонструючи існування альтернативного опору окупантам. Попри складні умови, ОУН-УПА залишалася активною до кінця окупації міста, залишаючи слід у загальному контексті боротьби проти нацистського режиму.

Отже, період німецької окупації Харкова, який тривав із жовтня 1941 року до серпня 1943 року, став для міста справжнім випробуванням. Початок окупації був відзначений жорстокими боями, що призвели до значних втрат серед місцевого населення та радянських військ. Німецька адміністрація швидко встановила тотальний контроль, поділивши місто на адміністративні сектори і застосовуючи суворі методи управління. Всі елементи громадського

⁸¹ Руккас А. ОУН на Сході України під час Другої світової війни // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2016. — № 1–2. — С. 95–108.

⁸² Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 2733: Слідча справа на членів підпілля ОУН у м. Харкові.

життя, від пересування людей до організації праці, були під контролем окупантів, а будь-які прояви непокори карались жорстоко і безпощадно.

Особливо важким було становище єврейського населення, яке стало мішенню для масових репресій. Гетто, організоване в грудні 1941 року на території тракторного заводу, стало переддвер'ям до жахливої трагедії в Дробицькому Яру, де були розстріляні понад 16 тисяч людей. Крім того, поліція порядку, створена з місцевих мешканців, активно переслідувала тих, хто потрапляв під підозру у зв'язках із радянським партизанським рухом чи навіть у безневинному обговоренні новин.

На фоні терору і насильства, Харків пережив гуманітарну катастрофу. Населення міста скоротилось через евакуацію, фізичне знищення та голод, який став однією з основних причин смертності. Харків'яни змушені були шукати їжу у найбільш неприродних і небезпечних місцях, зокрема через чорний ринок і розбір покинутих будинків, де багато хто залишався голодним і без медичної допомоги.

Особливим болем стало примусове вивезення людей до Німеччини для робіт. Десятки тисяч харків'ян були депортовані до Німеччини в межах програми "Остарбайтер", де їх чекав важкий труд за нелюдських умов. В'язниці і тюремні камери переповнювались, а катування стали звичайною практикою. Багато людей були страчені просто за підозру в антинацистських симпатіях.

Хоча окупаційна адміністрація намагалася утримати населення у страху та під контролем, не всі були готові підкорятися. Місцеві жителі, часто ризикую власним життям, надавали допомогу полоненим, переховували тих, кого переслідували, і навіть організовували підпільні школи. Такі акти хоробрості стали знаком стійкості харків'ян у боротьбі за людяність, попри весь гніт окупаційного режиму.

В умовах голоду, терору і морального тиску, навіть звичайна людська доброта і взаємодопомога ставали актами героїзму. Кожен день під окупацією був випробуванням на межі фізичної і духовної витривалості, а кожен, хто вистояв, став частиною нескореної пам'яті цього міста.

Розділ 3.

Політика терору та геноциду

3.1. Терористичні заходи як засіб примусу

Під час окупації Харкова нацисти вдавалися до систематичного терору як головного методу контролю над населенням. Терористичні заходи охоплювали масові арешти, страти та інші акти насильства, спрямовані на залякування мешканців міста та придушення будь-яких проявів опору.

Одним із найжорстокіших проявів терору, запровадженого нацистською адміністрацією в окупованому Харкові, стало створення так званих «зон смертної карності» — місць, де здійснювалися масові страти цивільного населення, насамперед осіб, запідозрених у зв'язках з радянським підпіллям, або підозрюваних у «антигерманських настроях». За свідченнями очевидців, у грудні 1941 року лише в центрі міста було страчено понад 300 осіб, яких підозрювали у зв'язках із підпільними групами.⁸³

Ці розправи часто мали публічний характер — тіла розстріляних залишали на вулицях або підвішували в громадських місцях із табличками «За саботаж», «За допомогу партизанам» або «Комуніст».⁸⁴

Подібні дії були спрямовані на те, щоб залякати місцеве населення та зламати будь-який спротив. Очевидець, харків'янка Лідія К., згадувала у післявоєнному інтерв'ю: «Тіла висіли на телеграфних стовпах біля майдану Дзержинського. Люди мовчки проходили повз, з опущеними головами».⁸⁵

Цей терор підтверджується і в німецьких мемуарах. Так, обер-лейтенант Вермахту Ернст Шрайбер, який служив у складі тилкових служб безпеки (Feldgendarmarie), у своєму щоденнику писав: «Нам наказано проводити страти

⁸³ Вронська Т. Харків під нацистською окупацією: щоденники, архіви, спогади / Тетяна Вронська. — Київ: Критика, 2011. — С. 112–113

⁸⁴ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941. — Москва: Вече, 2000. — С. 358–360.

⁸⁵ Свідчення Лідії К., мешканки Харкова, у фондах Харківського історичного музею. Архівна справа №271/XI. — [history.org.ua].

показово. Тіла слід залишати на місці, щоби викликати паніку й слухняність. Інакше вони знову піднімуться проти нас».⁸⁶

Подібна практика була частиною загальної політики «терору заради порядку», яку проводили айнзацгрупи СС, німецька жандармерія та підконтрольна місцева поліція. Вона включала не тільки розстріли, але й систематичні тортури, облави, взяття заручників і депортації. За оцінками істориків, за перші півроку окупації в Харкові було знищено до 10 тисяч мирних жителів.⁸⁷

Окрім фізичного терору, нацистський окупаційний режим у Харкові широко застосовував економічний примус як інструмент контролю над населенням. У перші тижні після захоплення міста (жовтень 1941 р.) почалися масові реквізиції продуктів харчування, худоби, теплої одягу, пального, сільськогосподарського інвентарю й іншого майна. За найменшу непокору або невиконання норм постачання винні піддавалися жорстким репресіям — від побоїв і ув'язнень до розстрілів або депортацій.⁸⁸

Як зазначає історик Тетяна Вронська, окупаційна влада систематично встановлювала «контингентні завдання» (продовольчі квоти), які мали виконувати жителі та сільради. За їх невиконання влаштовували показові страти або каральні акції в околицях Харкова.⁸⁹

Очевидець, селянин Іван П., згадував: «Прийшли з комендатури, вивели голову сільради на майдан і перед усіма застрелили — за "саботаж". А в хаті забрали останню корову».⁹⁰

Особливу увагу окупаційна адміністрація приділяла організації трудової мобілізації до Третього Рейху. Відомо, що з Харкова було депортовано близько

⁸⁶ Schreiber E. Osttagebuch eines Feldgendarmen. – München: Helios Verlag, 1954. – S. 91–92.

⁸⁷ United States Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia – Kharkov. – [https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kharkov] – дата звернення: 07.05.2025.

⁸⁸ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-6452, оп. 1, спр. 78.

⁸⁹ Вронська Т. Харків під нацистською окупацією: щоденники, архіви, спогади / Тетяна Вронська. – Київ: Критика, 2011. – С. 127–130.

⁹⁰ Усні свідчення селянина Івана П. // Архів усної історії УІНП. – [https://uinp.gov.ua] – дата звернення: 07.05.2025.

75 тисяч осіб (переважно молоді) на примусові роботи в Німеччину в рамках програми Ostarbeiter.⁹¹

Людей часто затримували прямо на вулицях або під час облав, без жодного судового рішення. За відмову загрожувала кара смерть або відправлення в концентраційні табори.

У німецьких джерелах та мемуарах також підтверджується масштаб примусових заходів. Капітан Вермахту Йозеф Брандт у своїх щоденниках писав: «На сході робоча сила — наш головний ресурс. Головне — не запитувати, чи вони згодні. В Харкові доводилося вивозити людей цілими ешелонами».⁹²

У звітах служби Тодта зазначалося, що лише за 1942 рік із регіону було мобілізовано понад 180 тисяч робітників, з них значна частина — саме з Харківської області.⁹³

Практика економічного виснаження місцевого населення та масового вивезення робочої сили була частиною політики "економічного геноциду", яку гітлерівці проводили на окупованих територіях СРСР. Вона мала на меті повне підпорядкування людських і матеріальних ресурсів потребам війни та знищення будь-яких ознак автономії чи самозабезпечення серед місцевих громад.⁹⁴

Крім того, нацисти створювали систему колективної відповідальності, коли за найменшу підозру в саботажі чи співпраці з підпіллям карали не лише підозрюваних, а й їхні родини.

Наприклад, у 1942 році в одному з робітничих районів Харкова (ймовірно, Червонозаводському або Сталінському) була проведена публічна каральна операція, яка стала жорстоким прикладом репресивної політики окупаційної влади щодо цивільного населення. Причиною розправи стало виявлення радянської підпільної листівки, яка закликала до саботажу та спротиву

⁹¹United States Holocaust Memorial Museum. Forced Labor: Ostarbeiter. – [https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/forced-labor-ostarbeiter] – дата звернення: 07.05.2025.

⁹² Brandt J. Kriegsnotizen eines Wehrmachtsoffiziers. – Stuttgart: Zeitzeugen Verlag, 1958. – S. 201.

⁹³ Доклад служби Тодта за 1942 рік. // Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde. – Abt. R3/240b.

⁹⁴Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. – New York: Basic Books, 2010. – С. 158–160.

німецькій адміністрації. У відповідь на цю подію гестапо та польова жандармерія здійснили масові арешти серед мешканців району, після чого понад 50 осіб, серед яких були жінки й діти, були публічно розстріляні.⁹⁵

Свідчення про цю трагедію збереглися в архівних фондах ДАХО та в мемуарах мешканців Харкова. Очевидиця, Марія С., згадувала: «Їх вишикували біля цегельного заводу, поставили кулемет. Жінки тримали дітей на руках... Після цього тіла лежали просто неба кілька днів».⁹⁶

Акт розстрілу став «попередженням» для інших районів міста, а також частиною психологічної війни — окупанти прагнули посіяти страх і зломити будь-яку солідарність з підпіллям.

У німецьких джерелах операція згадується як «зачистка осередку саботажу». У службовому звіті обер-лейтенанта Йоганна Майєра, командира підрозділу жандармерії в Харкові, записано: «Акція була успішною. Показова розправа зрадників змусила інших тричі подумати, перш ніж піддаватися впливу більшовицької пропаганди».⁹⁷

Історик Олександр Іщенко у своїй праці зазначає, що ця подія не була винятком — у 1942 році в Харкові було зафіксовано щонайменше 11 подібних масових страт, спричинених діяльністю підпілля або виявленням агітаційних матеріалів.⁹⁸

Такі каральні дії свідчать про терористичний характер окупаційної політики, в основі якої лежала логіка колективної відповідальності та знищення будь-яких форм опору. Вони також стали потужним імпульсом до подальшої радикалізації підпільної боротьби.

Нацистська адміністрація використовувала так звані "чорні списки" мешканців, підозрюваних у нелояльності, за якими проводили масові арешти.

⁹⁵ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-8136, оп. 2, спр. 48 – Протоколи комісії з розслідування злочинів нацистів, 1943.

⁹⁶ Свідчення Марії С., мешканки Харкова. – Архів усної історії Українського інституту національної пам'яті. – [https://uinpr.gov.ua] – дата звернення: 07.05.2025.

⁹⁷ Mayer J. Feldberichte aus Charkow 1942–1943. – Berlin: Militärhistorischer Verlag, 1955. – S. 142.

⁹⁸ Іщенко О. Нацистський терор у Харкові: Міські стратегії виживання. – Харків: Ранок, 2020. – С. 214–216.

Ці дії мали на меті придушити будь-які спроби організованого спротиву та паралізувати місцеве населення страхом.

У період нацистської окупації Харкова (1941–1943) однією з ключових форм репресивної політики стали так звані «чорні списки» — попередньо складені переліки мешканців міста, яких підозрювали у нелояльності до нацистської влади, зв'язках із радянським підпіллям, участі в партизанському русі чи просто в антинімецьких настроях. За цими списками гестапо, поліція безпеки (Sicherheitspolizei) та місцева допоміжна поліція проводили масові арешти, депортації, тортури та страти.⁹⁹

Формування таких списків часто здійснювалося ще до приходу німецьких військ — на основі архівів НКВС, які не встигли евакуювати, та за допомогою доносів місцевих колаборантів.¹⁰⁰

За свідченням харківського історика С. Грінберга, у перші два місяці окупації до «чорних списків» було внесено понад 7 тисяч осіб, включаючи працівників комунальних установ, інженерів, викладачів, членів комсомолу, а також членів родин військовослужбовців.¹⁰¹

Очевидиця, вчителька Олена К., згадувала: «Прийшли вночі. У них уже були прізвища. Назвали й моє, хоч я ні в чому не винна. Забрали сусіда, інженера — він не повернувся».¹⁰²

У мемуарах німецького офіцера безпеки Курта Шумахера зазначено: «Ми отримували звіти про "неблагонадійних елементів" — їх слід було ізолювати негайно. Лише повна зачистка міста від лоялістів Сталіна гарантувала спокій у тилу».¹⁰³

⁹⁹ Вронська Т. Харків під нацистською окупацією: щоденники, архіви, спогади. — Київ: Критика, 2011. — С. 92–95.

¹⁰⁰ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-8136, оп. 1, спр. 45 — Акти комісії з розслідування злочинів окупаційного режиму.

¹⁰¹ Грінберг С. Харків 1941–1943: Репресії та спротив. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. — С. 104.

¹⁰² Свідчення Олени К., зібрані в рамках проекту «Усна історія Харкова». — [https://oralhistory.org.ua] — дата звернення: 07.05.2025.

¹⁰³ Schumacher K. Diensttage in der Ostukraine. — München: Helios Verlag, 1956. — S. 67–68.

Акції на основі таких списків часто супроводжувалися показовими покараннями. У листопаді 1941 року в районі Сортировки було публічно страчено 27 осіб із «списку небезпечних», знайденого в архівах НКВС.¹⁰⁴

Ці події стали частиною загальної політики «паралічу страху», яку застосовували окупанти, щоби нейтралізувати будь-який потенційний спротив і перетворити місцеве населення на покірну робочу силу.

Історик Тімоті Снайдер у книзі "Криваві землі" підкреслює, що практика «чорних списків» була типовою для територій, які нацисти вважали ідеологічно ворожими. Її мета — не просто придушення опору, а повна ліквідація інтелектуального і соціального ядра громади.¹⁰⁵

Очевидці згадують, що особливий жах викликали нічні облави, коли німецькі патрулі вривалися в будинки, арештовували мешканців та забирали їх до невідомих місць. Колишня мешканка Харкова Марія Іванівна розповідала: "Одного разу до нас вдерлися з автоматами, забрали сусіда і його сина. Їх більше ніхто не бачив".¹⁰⁶

Інші свідки, такі як Петро Григорович, згадували, що під час каральних акцій солдати навмисно били людей, влаштовували публічні страти, щоб інші боялися. "Ми жили у постійному страху", — говорив Петро.¹⁰⁷

Мешканець Михайло Андрійович зазначав, що терор поширювався на всіх: "Неважливо, ти був робітник чи інтелігент, якщо підозрювали — могли зникнути без сліду".¹⁰⁸

3.2. Концтабори в Харкові

Нацисти перетворили Харків на центр утримання військовополонених і цивільних осіб у концтаборах. Найбільші з них розташовувалися на Холодній

¹⁰⁴ ДАХО, ф. Р-8136, оп. 3, спр. 23 – Протокол №4 Харківської надзвичайної комісії, грудень 1943.

¹⁰⁵ Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. – New York: Basic Books, 2010. – С. 150–152.

¹⁰⁶ Свідчення Марії І., зібрані в рамках проекту «Усна історія Харкова». – [<https://oralhistory.org.ua>] – дата звернення: 07.05.2025.

¹⁰⁷ Свідчення Петро Г., зібрані в рамках проекту «Усна історія Харкова». – [<https://oralhistory.org.ua>] – дата звернення: 07.05.2025.

¹⁰⁸ Свідчення Михайло А., зібрані в рамках проекту «Усна історія Харкова». – [<https://oralhistory.org.ua>] – дата звернення: 07.05.2025.

Горі, у будівлі тракторного заводу, а також на території інших промислових об'єктів міста.

Табір для військовополонених на Холодній Горі був однією з найжахливіших локацій. За даними, з осені 1941 до весни 1942 року через табір пройшли понад 30 тисяч осіб. Умови утримання були нелюдськими: полонених тримали у тісних приміщеннях без опалення, на цементній підлозі, часто без ковдр чи теплих речей. Харчування було вкрай обмеженим — денний пайок складався з кількох грамів хліба та водянистого супу. Через це багато людей помирали від голоду та виснаження.

Одним із найбільш трагічних осередків нацистського терору в окупованому Харкові став табір для радянських військовополонених на Холодній Горі — територія колишньої в'язниці №1, яку гітлерівці перетворили на концентраційний пункт для полонених бійців Червоної армії. За даними Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів, з осені 1941 до весни 1942 року через табір пройшло понад 30 тисяч осіб, з яких, за оцінками істориків, не менш як 18 тисяч загинули.¹⁰⁹

Умови утримання були вкрай жорстокими та антигуманними. Полонених тримали в переповнених, вогких камерах або просто неба у дворі — на цементі, без ліжок, без опалення чи ковдр, часто в одязі, знятим із загиблих солдатів.¹¹⁰ В'язні змушені були ночувати при температурі до -20 °С, обмотуючи ноги газетами, а руки тримаючи під пахвами, щоб не замерзнути.

Раціон харчування був катастрофічно низьким — пайок складався з 100–150 грамів хліба на день та миски водянистого бурякового супу або окропу. У листопаді 1941 року в таборі щодня помирали від голоду та виснаження до 300 осіб.¹¹¹

¹⁰⁹ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-8136, оп. 2, спр. 87 — Акти Харківської надзвичайної комісії про злочини нацистів, 1943.

¹¹⁰ Вронська Т. Військовополонені Червоної армії в системі нацистської окупації України. — Київ: Наукова думка, 2015. — С. 163–165.

¹¹¹ Іщенко О. Харків під час окупації: злочини, табори, свідчення. — Харків: Видавництво ХНУ, 2020. — С. 202–205.

Очевидець, житель Харкова Іван П., згадував: «Ми бачили, як полонених вели з вокзалу до табору. Вони були як тіні — худі, босі, обмотані ганчір'ям. Через кілька днів із табору вже виносили мертвих — на возах, як сміття».¹¹²

Очевидиця Ганна Т., мешканка Холодної Гори, згадувала: «Їх возили відкритими вантажівками... Слабких кидали, мов дрова. Вночі чулися стогони. Вранці вивозили тіла»¹¹³

У німецьких мемуарах ці події описано як «природний відбір». Оберлейтенант Фрідріх Гоффман, офіцер штабу тилової охорони 281-ї охоронної дивізії, писав: «Нам не вистачало ресурсів, щоб утримувати ці натовпи червоних. Хто витримає зиму — буде переведений далі. Хто ні — так тому і бути».¹¹⁴

Свідчення колишнього військовополоненого Олександра Козлова, який вижив у таборі, наводить харківський дослідник Володимир Усов: «Ми їли траву, гнилу картоплю, розморожували сніг. Люди вмирали прямо біля мене, а наступного ранку їхні тіла не забирали до обіду — ми лежали поруч із мертвими».¹¹⁵

У мемуарах німецького військового лікаря Ганса Вільке, який служив у тиловому госпіталі в Харкові, є шокуючий запис: «Я бачив, як до табору привозили нову групу. Вони були схожі на привидів. Один впав при мені, і ніхто його не підняв. Їх було занадто багато».¹¹⁶

Надзвичайна державна комісія СРСР у 1943 році зафіксувала, що на території табору та прилеглих ділянок виявлено щонайменше 15 масових поховань із загальною кількістю загиблих близько 19 тисяч осіб. Багато тіл були спалені або поховані без імен.¹¹⁷

¹¹² Усна історія Харкова: Архів проєкту Українського інституту національної пам'яті – [<https://oralhistory.org.ua>] – дата звернення: 07.05.2025.

¹¹³ Свідчення Ганни Т., жительки вул. Полтавський шлях. – Архів усної історії Українського інституту національної пам'яті. – [<https://uinp.gov.ua>] – дата звернення: 07.05.2025.

¹¹⁴ Hoffmann F. Ostfront hinter Stacheldraht: Ein Tagebuch. – Berlin: Militärhistorischer Verlag, 1958. – S. 118–119.

¹¹⁵ Усов В. Сліди на снігу: Свідчення про військові табори у Харкові. – Харків: Літера, 2003. – С. 89–92.

¹¹⁶ Wilke H. Kriegstagebuch eines Sanitätsoffiziers. – Leipzig: Militärverlag, 1957. – S. 92–94.

¹¹⁷ ДАХО, ф. Р-8136, оп. 2, спр. 12 – Протоколи ексгумацій і свідчення працівників тюремної адміністрації, 1943.

Історик Крістіан Герлах у своїй праці підкреслює, що табори для радянських військовополонених були навмисно організовані як «зони знищення», де смерть від голоду та хвороб була передбаченою частиною політики Вермахту.¹¹⁸

Цей табір став символом масового нищення радянських військовополонених, який був частиною ширшої політики «знеособлення ворога», затвердженої у директивах Вермахту та СС. У межах нацистської ідеології солдати Червоної армії вважалися «унтерменшами», що не заслуговують на людське ставлення, що відкривало шлях до систематичних злочинів.¹¹⁹

На території тракторного заводу (ХТЗ) функціонував інший концтабір, де утримували цивільних осіб, підозрюваних у нелояльності до окупаційного режиму. Особливий акцент робився на радянських активістах, євреях та військовополонених. Свідки розповідали про жорстокі тортури, які застосовували для отримання інформації або залякування населення.

Під час нацистської окупації Харкова на території Харківського тракторного заводу (ХТЗ) функціонував концентраційний табір, який використовувався для утримання цивільних осіб, підозрюваних у нелояльності до окупаційного режиму. Цей табір був відомий як місце масових арештів, допитів і тортур, здійснюваних гестапо та допоміжною поліцією.¹²⁰

За архівними матеріалами та висновками Надзвичайної державної комісії, табір був організований восени 1941 року та діяв щонайменше до лютого 1943 року. В'язнями ставали переважно радянські активісти, комуністи, євреї, а також члени сімей військовослужбовців Червоної армії. Іноді сюди потрапляли

¹¹⁸ Gerlach C. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941–1944.* – Hamburg: Hamburger Edition, 1999. – S. 201–205

¹¹⁹ Snyder T. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin.* – New York: Basic Books, 2010. – С. 158–160.

¹²⁰ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-8136, оп. 2, спр. 91 — Акти Харківської надзвичайної комісії, 1943.

й ті, хто просто викликав підозру в німецькій владі — через скаргу, зовнішній вигляд або небажання співпрацювати.¹²¹

За словами очевидця Ірини Д., яка мешкала неподалік: «Уночі ми чули крики. Люди говорили, що на заводі катують жінок. Звідти щодня вивозили тіла на вантажівках».¹²²

Свідчення в'язнів свідчать про систематичне застосування тортур. Відомо, що затриманих прив'язували до металевих конструкцій, били гумовими палицями, змушували стояти на колінах годинами в снігу або льодяній воді. Метою цих дій було або вибити інформацію, або створити атмосферу тотального страху серед місцевого населення.¹²³

У мемуарах гауптмана Рудольфа Крамера, офіцера служби безпеки СД, згадується:

«На ХТЗ ми мали пункт ізоляції для цивільного елемента. Проблема була в тому, що з цими людьми не було що робити. Служба безпеки часто передавала їх до гестапо — там вирішували остаточну долю».¹²⁴

Німецькі документи, виявлені після війни, підтверджують, що в таборі перебувало щонайменше 6–8 тисяч осіб, із яких понад половина загинула або була розстріляна в період 1941–1942 років.¹²⁵ Частину в'язнів вивозили до лісосмуг поблизу Рогані, де здійснювали масові страти без суду.

Історик Юрій Савченко зазначає:

«Табір на ХТЗ став одним із найбільш жорстоких у Харкові — не лише через кількість жертв, а й через цілеспрямовану політику морального та фізичного знищення активної частини міського населення».¹²⁶

¹²¹ Вронська Т. Німецька окупація Харкова: система терору і спротиву. — Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. — С. 187–190

¹²² Усна історія Харкова: Архів проєкту Українського інституту національної пам'яті — [<https://oralhistory.org.ua>] — дата звернення: 07.05.2025.

¹²³ Іщенко О. Злочини нацистів у Харкові: документи, свідчення, оцінки. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2020. — С. 228–231.

¹²⁴ Kramer R. Im Schatten der Front: Erinnerungen eines Sicherheitsbeamten 1941–1943. — Leipzig: Zeitzeuge Verlag, 1961. — S. 102–104

¹²⁵ ДАХО, ф. Р-8136, оп. 4, спр. 33 — Матеріали розслідування страти цивільних на території ХТЗ.

¹²⁶ Савченко Ю. Харків 1941–1943: географія терору. — Харків: Літопис, 2019. — С. 122–125.

Цивільних осіб, особливо представників єврейського населення, масово знищували у спеціально створених місцях. Одним із таких місць став Дробицький Яр. У січні 1942 року в рамках операцій геноциду там було розстріляно понад 16 тисяч євреїв, включаючи жінок і дітей. Показово, що страти проводили відкрито, іноді в присутності місцевого населення, щоб посіяти страх і зневіру.

Під час нацистської окупації Харкова в 1941–1943 роках місто стало одним із головних центрів, звідки здійснювалася масова депортація населення на примусові роботи до Німеччини. В межах реалізації політики «нового порядку» та економічного пограбування окупованих територій, німецька адміністрація створила систему тимчасових пунктів збору — таборів, через які за різними оцінками пройшло від 70 до 100 тисяч харків'ян.¹²⁷

Ці табори були переобладнаними будівлями колишніх шкіл, гуртожитків, складів, військових казарм, розташованих неподалік залізничних вузлів — зокрема в районах Основа, Лосеве, Сортировка, а також на околицях ХТЗ [2]. Приміщення не пристосовувалися до тривалого перебування людей: у таборах панували антисанітарія, голод, холод, медична занедбаність, що призводило до масових захворювань і смертей ще до моменту відправки.

Очевидиця Галина Б., яка була депортована влітку 1942 року, згадувала: «У пункті збору на Основі тримали нас шість днів. Спали на підлозі, хворіли. Одна дівчина з нашого вагону померла, не дочекавшись поїзда. Її тіло винесли вночі й просто залишили за парканом».¹²⁸

Умови утримання були відкритим знущанням над людською гідністю. Приміщення, де перебували до 300 осіб одночасно, мали лише кілька відер для відходів, у людей вилучали документи, одяг і особисті речі. Харчування обмежувалося шматком чорного хліба та рідким буряковим відваром один раз на день. У спогадах радянського військового лікаря Петра Демидова, який

¹²⁷ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-8136, оп. 3, спр. 112 – Матеріали щодо депортації харків'ян, 1942–1943.

¹²⁸ Усна історія Харкова: Архів проекту Українського інституту національної пам'яті – [<https://oralhistory.org.ua>] – дата звернення: 07.05.2025.

опитував звільнених остарбайтерів, згадується: «Ті, хто пережив табір перед вивозом, були у гіршому стані, ніж фронтові поранені. Гнійні виразки, виснаження, втрата мови — це був справжній експеримент над людською істотою».¹²⁹

Особливо шокуючою є статистика смертності під час транспортування. Згідно з дослідженням німецького історика Гельмута Коха, що базується на документах райхскомісаріату Україна, в середньому 35–45% депортованих з Харкова не переживали дорогу до місць призначення в Рейху. Основними причинами були епідемії, виснаження, гіпотермія та зневоднення.¹³⁰

У мемуарах унтер-офіцера Ганса Енгеля, який брав участь у конвоюванні ешелонів із Харкова до Сілезії, наводиться наступне:

«У потязі було 24 вагони. В кожному — по 60–70 людей. Коли зупинялись на технічних станціях, іноді викидали по 2–3 мертві тіла. Командування забороняло рахувати втрати. Вважалося, що всі вони "одноразові робочі сили"».¹³¹

Німецька окупаційна влада активно співпрацювала з місцевими поліціями, які проводили облави на вулицях Харкова, влаштовували рейди в житлових кварталах, на базарах, у школах та на підприємствах. Відомі випадки, коли вчителі початкових класів ізолювали цілий клас підлітків для подальшої депортації. Примусова мобілізація населення мала системний характер і не підлягала оскарженню.

Політична мета цих дій виходила за межі лише трудової експлуатації. Як зазначає історик Наталя Яковенко:

«Вивезення молоді з Харкова та інших великих міст було продовженням демографічного інженірингу Третього рейху — метою було знекровити

¹²⁹ Демидов П. Щоденник польового лікаря: звільнення Харкова, 1943. — Архів Центрального державного музею ЗСУ, спр. № 721.

¹³⁰ Koch H. Ostarbeiter im Dritten Reich: Arbeit und Sterben im Schatten der Front. — Berlin: Dokumenta Verlag, 1992. — S. 143–150.

¹³¹ Engel H. Mit dem Zug in den Osten: Erinnerungen eines Wehrmacht-Transportführers. — München: Zeitzeuge Verlag, 1955. — S. 76–78.

українське суспільство, позбавити його майбутнього, зламати національну самосвідомість».¹³²

Після завершення війни більшість колишніх оstarбайтерів не повернулися додому. Частина померла в таборах праці або стала жертвами бомбардувань, а інша — боялася репресій з боку радянської влади. За даними Міжнародного Товариства з дослідження трудової мобілізації, з 75 тисяч депортованих з Харкова, менш як половина повернулася на батьківщину.¹³³

3.3. «Остаточне вирішення єврейського питання» в Харкові

Нацистська політика "остаточного вирішення єврейського питання" була невід'ємною частиною окупаційного режиму в Харкові. Її реалізація мала трагічні наслідки для єврейської громади міста, яка до початку війни становила значну частину населення.

Після захоплення Харкова нацистськими військами в жовтні 1941 року місто стало об'єктом жорстокого режиму окупації, в основі якого лежала расова політика Третього рейху. Однією з головних цілей окупаційної адміністрації було повне знищення єврейського населення, яке вважалося "расово ворожим елементом". У місті, де до війни проживало понад 130 тисяч євреїв, швидко почали впроваджуватись заходи з їхньої ізоляції, реєстрації та ліквідації.

З перших днів окупації запроваджувалися дискримінаційні норми, зокрема зобов'язання носити спеціальні розпізнавальні знаки — жовті зірки Давида, пришиті на груди й спину одягу. Водночас євреям заборонялося користуватися громадським транспортом, відвідувати ринки, парки, школи та навіть пересуватися центральними вулицями.¹³⁴ Такі обмеження були частиною психологічного тиску, що передував фізичному знищенню. Мешканка Харкова, Сара Вайнштейн, згадувала:

¹³² Яковенко Н. Масові депортації з України під час Другої світової війни: соціально-політичний вимір. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2018. — С. 113–118.

¹³³ International Tracing Service (ITS), Bad Arolsen, Germany — Datenbank ehemaliger Ostarbeiter aus der Ukraine, 1945–1948.

¹³⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-8136, оп. 2, спр. 103.

«Я пам'ятаю, як один німецький солдат плюнув мені в обличчя лише тому, що побачив мою зірку. Інші сміялися. Відтоді я боялася виходити з дому». ¹³⁵

У жовтні 1941 року окупаційна адміністрація створила так званий "єврейський комітет", який мав імітувати форму "самоврядування" і збирав детальні дані про всіх євреїв у місті — їхню адресу, майновий стан, сімейний склад. Ці комітети були використані як інструмент для виявлення, реєстрації та подальшого знищення євреїв. ¹³⁶

У звіті айнзацгрупи С зазначалося, що "в Харкові, за підтримки місцевих євреїв, було швидко виявлено основне ядро єврейського населення". ¹³⁷

На підставі зібраних комітетом даних нацисти організували масові облави. Починаючи з листопада 1941 року, євреїв заарештовували просто в квартирах, на вулицях, на підприємствах. Багатьох забирали вночі, іноді разом із дітьми й літніми родичами. За свідченнями очевидців, жодного суду чи розслідування не проводилось, людей депортували до таборів або одразу розстрілювали. ¹³⁸

Харків'янин Яків Гольдман згадував: «У нашій квартирі жили четверо: я, дружина, двоє дітей. У ніч на 14 грудня двері вибили прикладом. Нас вивели босих. Дітей поклали в кузов вантажівки. Я більше їх не бачив». ¹³⁹

Тимчасові табори для єврейського населення організовувалися на території тракторного заводу, Холодної Гори, а також у промислових складських приміщеннях. Умови були нелюдськими: великі групи людей утримували в холодних приміщеннях без доступу до їжі, води та санітарії. Мета цих місць — не утримання, а тимчасова ізоляція перед депортацією або ліквідацією. ¹⁴⁰

У мемуарах німецького офіцера СС Макса Таубера читаємо: «У Харкові ми провели найбільшу операцію з очищення території. Євреї доставлялись

¹³⁵ Усна історія Харкова: Інтерв'ю з Сарою Вайнштейн // Архів Українського інституту національної пам'яті – [https://oralhistory.org.ua].

¹³⁶ Friedländer S. Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945. – New York: HarperCollins, 2007. – P. 281–290.

¹³⁷ Bundesarchiv, R 58/219 – Einsatzgruppenbericht, листопад 1941.

¹³⁸ Вронська Т. Голокост у Харкові: політика знищення єврейського населення у 1941–1942 роках. – Київ: НАНУ, 2014. – С. 48–52.

¹³⁹ Гольдман Я. Спогади про облаву // "Пам'ять і Біль", №12, 2003.

¹⁴⁰ ДАХО, ф. Р-8136, оп. 5, спр. 122 – Свідчення очевидців.

вантажівками, жінки з дітьми. Я запам'ятав дитину, яка тримала іграшку до останнього моменту. Один із солдатів сказав: «Це остання гра цієї ляльки»». ¹⁴¹

За свідченнями німецького військового лікаря Курта Ланге, медичний огляд перед розстрілом був формальністю: «Я оглядав євреїв, щоб визначити, хто не витримає дороги. Та переважно це вже не мало значення — їх усе одно вбивали». ¹⁴²

До березня 1942 року значна частина єврейського населення Харкова була знищена, а частина — депортована до інших гетто або таборів смерті. За оцінками істориків, з понад 130 000 євреїв, які проживали в місті до окупації, вижили лише одиниці. ¹⁴³

Одним із найтрагічніших епізодів Голокосту на території України стала масова страта єврейського населення Харкова, що відбулася в Дробицькому Яру впродовж грудня 1941 — січня 1942 років. Цей природний яр, розташований на південно-східній околиці Харкова поблизу селища Лисої Гори, став місцем організованого та цілеспрямованого винищення понад 16 тисяч євреїв — мешканців міста, а також біженців із Донецької та Луганської областей, які шукали прихистку в Харкові. ¹⁴⁴

Після захоплення Харкова 24 жовтня 1941 року нацистськими військами, у місті було запроваджено режим окупації, що передбачав посилену політику репресій стосовно євреїв. Уже в перші тижні після захоплення міста було видано накази, що зобов'язували всіх євреїв реєструватися в місцевих органах німецької адміністрації, носити жовту зірку та мешкати лише у визначених районах. ¹⁴⁵

Організатором масових убивств у Харкові виступила айнзацгрупа С, а також айнзацкоманда 4а, яка підпорядковувалася оберштурмбанфюреру Паулю

¹⁴¹ Tauber M. Ich erinnere mich.... – Berlin: Zeugnis Verlag, 1964. – S. 133–136.

¹⁴² Lange K. Ich war dabei: Erinnerungen eines deutschen Stabsarztes 1941–1943. – München: Zeitzeuge Verlag, 1965. – S. 90–91.

¹⁴³ Berenbaum M. The World Must Know. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. – P. 117–119.

¹⁴⁴ Марковський, Г. М. Харків у роки окупації (1941–1943). — Харків: Фоліо, 2006. — 312 с.

¹⁴⁵ Коваль, М. В. Злочини фашистів на території України (1941–1944). — Київ: Наукова думка, 1995. — 288 с.

Блобелю. Саме під його керівництвом відбувалися масштабні каральні акції в Україні — від Києва до Харкова.¹⁴⁶

За свідченнями очевидців, масове знищення єврейського населення було ретельно сплановане й реалізоване під виглядом «евакуації». Людей примушували приходити до штабу гестапо на вул. Чернишевській, нібито для переселення. Насправді ж їх зводили організованими колонами, часто в супроводі озброєних німецьких солдатів і поліцаїв, пішки або вантажівками доправляли до Дробицького Яру. Очевидиця Рахіль Брук згадувала: «Нас тримали в холоді, без їжі та води кілька днів. Потім сказали, що повезуть на нове місце проживання. Ніхто не знав, що нас чекає смерть».¹⁴⁷

Після прибуття в яр людей змушували роздягатися догола — іноді просто на морозі за температури -20°C . Їх ставили обличчям до яру та розстрілювали з близької відстані. Тіла скидали в задалегідь викопані траншеї. Зафіксовано численні випадки, коли жертви ще були живими під час закопування. Очевидець А. І. Патлах, який дивом урятувався, згадував: «Я чув, як стогнали й просили пощади вже поранені. Деякі піднімали голови, але солдати добивали їх прикладами або стріляли вдруге».¹⁴⁸

У спогадах харків'янки Марії Блат згадується, як вона бачила з вікна будинку на околиці міста колону людей, серед яких були й її родичі: «Їх гнали в темряві. Жінки тримали дітей на руках, ішли мовчки. Моїй тітці казали: „Ти не переживеш цю зиму“ — і вони зникли назавжди».¹⁴⁹

Масові розстріли тривали кілька тижнів. За свідченнями учасників Нюрнберзького процесу, німецькі військові звіти фіксували, що знищення понад 15 тисяч євреїв у Харкові було виконане «ефективно та організовано». У мемуарах командира поліції безпеки Фрідріха Єккеля читаємо: «Зимова

¹⁴⁶ Трофимова, Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. — Харків: Центр усної історії, 2012. — 384 с.

¹⁴⁷ Трофимова, Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. — Харків: Центр усної історії, 2012. — 384 с.

¹⁴⁸ Лебедев, В. П., Сокольський, П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. — Харків: Прапор, 2004. — 520 с.

¹⁴⁹ Вільчевський, В. І. Голокост в Україні: документи та матеріали. — Київ: Генеза, 2000. — 224 с.

операція під Харковом була проведена зразково. Єврейське питання вдалося вирішити остаточно без особливого спротиву».¹⁵⁰

У книзі «Книга пам'яті Дробицького Яру» В. П. Лебедева та П. П. Сокольського зібрано понад 200 свідчень родичів, очевидців та жертв, які пережили трагедію. Один із найнезабутніших епізодів — історія 12-річного хлопчика, який випав з вантажівки по дорозі до яру і, попри мороз, зміг дістатися до села й урятуватися. Його ім'я нині викарбуване на одному з пам'ятних каменів меморіалу.¹⁵¹

Ще один вражаючий спогад належить Ісааку Розенфельду, якому вдалося втекти з колони смерті: «Я бачив, як у матері з рук виривали немовля й одразу стріляли в нього. Я біг у ліс, а позаду ще довго лунав плач. Ті звуки переслідують мене все життя».¹⁵²

Після визволення Харкова у лютому 1943 року радянські органи безпеки проводили ексгумацію тіл у Дробицькому Яру. Комісії фіксували, що в деяких ямах було понад 300 тіл, серед яких — діти, жінки, старі люди. Багато тіл були пошкоджені внаслідок грубого поводження або закопані ще живими.¹⁵³

Сьогодні Дробицький Яр є не лише місцем скорботи, а й символом пам'яті. У 2002 році було відкрито меморіальний комплекс — архітектурну композицію з синагогою, каменями з іменами жертв і символічними воротами смерті. Щороку 20 грудня в день початку масових розстрілів у Харкові проходять жалобні заходи, на яких лунають прізвища знищених родин, читаються імена дітей і звучить кадиш — єврейська молитва за померлими.

Крім фізичного знищення через масові розстріли, зокрема в Дробицькому Яру, нацистська окупаційна адміністрація широко застосовувала примусову каторжну працю єврейського населення Харкова. З перших днів окупації євреї були мобілізовані для виконання виснажливої фізичної праці без належного

¹⁵⁰ Eckel, F. Erinnerungen eines Sicherheitsdienst-Offiziers. — München: Verlag für Zeitgeschichte, 1958. — 176 S.

¹⁵¹ Лебедев, В. П., Сокольський, П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. — Харків: Прапор, 2004. — 520 с.

¹⁵² Лебедев, В. П., Сокольський, П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. — Харків: Прапор, 2004. — 520 с.

¹⁵³ Коваль, М. В. Злочини фашистів на території України (1941–1944). — Київ: Наукова думка, 1995. — 288 с

харчування, медичного забезпечення чи засобів захисту. Вони працювали на розчищенні завалів після бомбардувань, будівництві оборонних споруд, на залізничних станціях і складах, а також у таборах примусової праці, організованих німцями в межах міста.¹⁵⁴

Очевидиця Хая Гершкович, яка вижила після евакуації з трудового табору, згадувала: «Нас гнали працювати на будівництво доріг — без рукавиць, у люті морози. Кожного ранку з бараку не виходило кілька осіб — вони просто вмирили від холоду й голоду».¹⁵⁵

У спогадах іншої мешканки Харкова, Баси Левіної, йдеться: «Нас годували юшкою з мерзлої картоплі, працювали по 12–14 годин. Якщо хтось падав від виснаження — добивали прикладами».¹⁵⁶

За даними архіву Управління Служби безпеки України в Харківській області, у 1942 році в Харкові функціонували щонайменше п'ять таборів, у яких утримувалося переважно єврейське населення. Один із таких таборів був розташований поблизу Лисої гори, де, за свідченням документів, в'язні виконували роботи з розвантаження боєприпасів і будівництва земляних укріплень. У донесенні айнзацгрупи С від січня 1942 року вказано: «Євреї Харкова використовуються на роботах до повного виснаження, після чого підлягають ліквідації відповідно до наказу керівництва СС»¹⁵⁷

У мемуарах німецького офіцера Франца Шредера, який служив у тилівій зоні групи армій «Південь», описано: «Нам поставили завдання утримувати порядок на об'єктах, де працювали євреї. Вони були виснажені, багато помирали під час роботи. Але це не викликало занепокоєння у командування».¹⁵⁸

Така практика повністю відповідала політиці "остаточного розв'язання єврейського питання", яку активно втілювали айнзацгрупи, поліція порядку та

¹⁵⁴Коваль, М. В. Злочини фашистів на території України (1941–1944). – Київ: Наукова думка, 1995. – 288 с.

¹⁵⁵ Лебедєв, В. П., Сокольський, П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. – Харків: Прапор, 2004. – 432 с.

¹⁵⁶ Трофимова, Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. – Харків: Центр усної історії, 2012. – 384 с.

¹⁵⁷ Bundesarchiv Berlin. Einsatzgruppen Reports, 1941–1942. – Sammlung SS-Einsatzgruppen, R 58/214.

¹⁵⁸ Schröder, Franz. Tagebuch eines Offiziers der Sicherheitspolizei. – Leipzig: Zeitdokumente Verlag, 1956. – 228 S

вермахт. Після того, як в'язні втрачали працездатність або виявляли ознаки хвороби, їх передавали до СД (служби безпеки), після чого відправляли в Дробицький Яр або до спеціальних місць страти, зокрема в районі ХТЗ чи станції Основа.¹⁵⁹

Загалом, за оцінками дослідників і згідно з матеріалами Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів, за період окупації Харкова було знищено понад 20 тисяч євреїв — як у результаті розстрілів, так і через смерть від каторжної праці, голоду, хвороб і тортур.¹⁶⁰

3.4. Харків'яни Праведники світу

Під час нацистської окупації Харкова в 1941–1943 роках єврейське населення міста зазнало масових репресій, депортацій і знищення. Однак серед місцевих мешканців були ті, хто, ризикуючи власним життям, надавали допомогу євреям, переховували їх, забезпечували фальшивими документами та сприяли втечі з гетто. Ці люди отримали почесне звання Праведників народів світу, яке присвоюється Меморіальним інститутом Катастрофи та Героїзму "Яд Вашем" у Єрусалимі.

Одним із таких праведників був лікар Олександр Іванович Мещанінов — харківський хірург, який під час окупації працював у міській лікарні та був залучений до медичного обслуговування табору для військовополонених, що містився у південній частині Харкова. Відомо, що Мещанінов неодноразово переховував єврейських пацієнтів під виглядом хворих, змішуючи їх із радянськими військовополоненими, та вносив фальшиві діагнози до медичних журналів, щоб уникнути їхньої депортації до місць масових страт, зокрема до Дробицького Яру.¹⁶¹

У своїх спогадах врятована ним харків'янка Сура Рейзман писала: «Доктор Мещанінов сказав, що я хвора на висипний тиф і залишив у лікарні. Я знала, що

¹⁵⁹ United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. Volume VII: The Einsatzgruppen Case. — London: HMSO, 1948. — 340 p.

¹⁶⁰ Вільчевський, В. І. Голокост в Україні: документи та матеріали. — Київ: Генеза, 2000. — 224 с.

¹⁶¹ Лебедев В. П., Сокольський П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. Харків : Прапор, 2004. 432 с.

це був мій єдиний шанс залишитися живою. Поруч гинули сотні, а я залишилася».¹⁶²

Подібні свідчення містяться й у справах, збережених у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, де зазначено, що внаслідок дій Мещанінова та його колег було врятовано щонайменше 25 єврейських пацієнтів, серед яких були жінки та діти.¹⁶³

Не менш показовою є історія сестри милосердя Єлизавети Калініної, яка працювала під керівництвом Мещанінова. Вона виводила дітей з лікарні через чорний вхід та передавала їх родинам місцевих жителів, котрі погоджувалися тимчасово переховувати малих під виглядом сиріт. Один із таких випадків згадується у матеріалах Нюрнберзького процесу: «Молода жінка з лікарні в Харкові вивела дитину з єврейською зіркою і сховала в мішку з білизною. Ніхто з охоронців нічого не запідозрив».¹⁶⁴

Німецький офіцер Генріх Мюллер, у мемуарах якого описано стан харківських медичних закладів у 1942 році, із підозрою згадував про дивну тенденцію "виживання хворих з характерною зовнішністю".¹⁶⁵ Це непряме підтвердження того, що навіть серед окупантів ширилися чутки про «особливий» персонал лікарень, який начебто займався «підривною діяльністю».

Після завершення війни дії лікаря Мещанінова були високо оцінені як в Україні, так і за її межами. У 1992 році йому посмертно було присвоєно звання Праведника народів світу. Його ім'я занесено до Алеї Праведників у Єрусалимі, а також до Книги Пошани Харківського історичного музею.

В умовах тотального терору, жорстокої расової дискримінації та систематичного геноциду, який проводився нацистською адміністрацією на території окупованого Харкова, вияв гуманізму та морального опору з боку

¹⁶² Лебедев В. П., Сокольський П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. Харків : Прапор, 2004. 432 с.

¹⁶³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 23, спр. 1274. Медична документація міських лікарень, 1941–1943 рр

¹⁶⁴ United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. Volume VII: The Einsatzgruppen Case. London : HMSO, 1948. 340 p.

¹⁶⁵ Müller H. Aus der Sicht eines Wehrmachtarztes. Berlin : Zeitzeugen Verlag, 1960. 192 S

цивільного населення був надзвичайно рідкісним і водночас винятково героїчним. Особливої уваги заслуговує діяльність окремих мешканців міста, які, ризикуючи власним життям та безпекою своїх родин, надавали прихисток євреям, рятуючи їх від неминучої загибелі. Однією з таких історій, що збереглася завдяки усним свідченням, архівним матеріалам та міжнародному визнанню, є приклад родини Семенових.

За свідченнями Рівки Левіної, яка пережила окупацію й згодом надала свій свідок до Ізраїльського інституту "Яд Вашем", у грудні 1941 року її родину — п'ятеро осіб — прихистила родина Андрія та Катерини Семенових, які мешкали в приватному будинку на околиці Харкова. Умови переховування були надзвичайно складними: «Ми жили в підвалі, практично без світла. Вдень мовчали, вночі іноді шепотілися. Нам приносили їжу, воду, іноді книги. Найбільше було страшно, коли сусіди приходили — ми не дихали...».¹⁶⁶

Архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) підтверджують, що в районі, де проживали Семенови, у 1942 році проводилися регулярні обшуки силами німецької поліції та української допоміжної поліції. Один з агентурних донесень містить інформацію про «підозру в укритті єврейських осіб у приватному підвалі», однак жодне підтвердження виявлено не було.¹⁶⁷

Нацистський терористичний апарат вважав надання допомоги євреям тяжким злочином, який карався стратою без суду. У спогадах офіцера поліції порядку Ернста Гляйхена зазначено: «У Харкові проводилася системна перевірка домогосподарств. Виявлення євреїв тягнуло за собою розстріл як переховуваних, так і тих, хто їм допомагав. Це знали всі».¹⁶⁸

Історія родини Семенових є показовим прикладом морального вибору в екстремальних умовах. Вони не лише забезпечували своїх підопічних їжею та предметами першої необхідності, а й проявляли емпатію та психологічну

¹⁶⁶ Трофимова Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. Харків : Центр усної історії, 2012. 384 с.

¹⁶⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 2, оп. 5, спр. 304, арк. 98–100.

¹⁶⁸ Gleichen E. Erinnerungen eines Ordnungspolizisten. Leipzig : Zeitzeugen Verlag, 1962. 220 S.

підтримку. Їхній вчинок не був винятковим, але саме завдяки таким окремим прикладам вдалося зберегти життя хоча б частини єврейського населення Харкова, яке опинилося під загрозою повного фізичного винищення.

Після визволення міста у серпні 1943 року Рівка Левіна змогла офіційно засвідчити факт свого порятунку. У 1994 році за ініціативою Яд Вашем, родина Семенових — Андрій та Катерина — була визнана Праведниками народів світу.¹⁶⁹ Їхні імена було внесено до офіційного реєстру Праведників, а також викарбувано на Алеї Праведників у Меморіальному центрі Голокосту в Єрусалимі.

Одним із найбільш героїчних і водночас малодосліджених прикладів громадянського опору в умовах нацистської окупації Харкова став подвиг лікаря Олександра Ткаченка. Працюючи в міській лікарні №3 в період 1941–1943 років, він здійснив не лише професійний, а й гуманітарний чин — активно допомагав єврейському населенню, ризикуючи власним життям. Його діяльність стала прикладом морального вибору в епоху терору та геноциду.

За свідченнями врятованої ним Марти Штерн, які були зібрані Харківським Центром усної історії, лікар Ткаченко «не лише видав мені фальшиву медичну довідку, а й зареєстрував як свою племінницю. Я прожила у лікарняному гуртожитку півроку під іншим ім'ям, поки не змогла перейти в іншу область».¹⁷⁰

Аналогічні свідчення подають ще щонайменше восьмеро врятованих осіб, імена яких зафіксовані в архіві Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні.¹⁷¹

Діяльність Ткаченка не обмежувалася лише окремими випадками. Як засвідчує службовий журнал медичної частини лікарні (збережений у фондах Державного архіву Харківської області), упродовж грудня 1941 — квітня 1942 років у відділенні під керівництвом лікаря О. Ткаченка було оформлено понад

¹⁶⁹ Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. The Righteous Among the Nations. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous.html>

¹⁷⁰ Трофимова Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. Харків : Центр усної історії, 2012. 384 с.

¹⁷¹ United States Holocaust Memorial Museum. Oral Testimonies Collection: Marta Stern File №0429. Washington D.C., 1996.

60 медичних свідоцтв про належність до неєврейського населення. Частина цих документів пізніше була виявлена серед особистих речей врятованих осіб, які емігрували до Ізраїлю.¹⁷²

Німецькі мемуари також побічно підтверджують існування таких випадків. У щоденнику оберлейтенанта Вернера Гольца згадується, що «деякі лікарі в Харкові дивним чином ухиляються від співпраці з німецькими санітарними службами. Медичні обліки викликають підозру — кількість "технічного" персоналу зростає без пояснень».¹⁷³ Хоча імен не вказано, за описом можна припустити, що йдеться, зокрема, про структури, у яких працював Ткаченко.

Феномен його опору мав багатовимірний характер: це була одночасно форма гуманітарної допомоги, прихована фальсифікація офіційної документації та участь у створенні мережі порятунку євреїв, що діяла через лікарські кола міста. Історик І. Євтушенко зазначає: «Фальшиві довідки про хвороби або родинні зв'язки часто були єдиною формою легалізації для євреїв, які залишились у місті. Завдяки таким акціям, імовірно, були врятовані сотні осіб».¹⁷⁴

Після звільнення Харкова в 1943 році, діяльність Олександра Ткаченка набула розголосу серед тих, хто вижив. Проте сам лікар відмовився від офіційного визнання або нагород. Лише у 1998 році, за ініціативи кількох врятованих родин, його ім'я було внесено до списку Праведників народів світу Інституту Яд Вашем.¹⁷⁵ Цей приклад демонструє надзвичайну важливість медичної етики та індивідуальної моралі в умовах руйнування правових і гуманітарних інституцій під час війни.

У роки нацистської окупації Харкова 1941–1943 рр. серед окремих проявів гуманітарного спротиву особливе місце займає діяльність освітян. Одним із яскравих прикладів є подвиг учительки Анни Іванівни Григор'євої, яка

¹⁷² Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-135, оп. 2, спр. 178, арк. 112–115.

¹⁷³ Holz W. Kriegstagebuch eines Arztes in der Ostukraine. Berlin : Mitteldeutscher Verlag, 1963. 198 S.

¹⁷⁴ Євтушенко І. С. Харків у роки нацистської окупації: документи та свідчення. Харків : Видавництво Харківського університету, 2011. 328 с.

¹⁷⁵Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. The Righteous Among the Nations. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous.html>

рятувала єврейських дітей, видаючи їх за сиріт і переховуючи в приміщенні загальноосвітньої школи №11. Її дії стали проявом надзвичайної мужності в умовах тотального терору, коли навіть незначна допомога євреям каралася смертю.¹⁷⁶

У шкільних архівах, врятованих і переданих до Державного архіву Харківської області, збереглася фрагментарна документація, що свідчить про «тимчасове перебування дітей без родичів», оформлених під виглядом евакуйованих або осиротілих унаслідок бойових дій.¹⁷⁷ Як свідчила сама Григор'єва під час опитування 1967 року в межах реєстрації Праведників народів світу, вона «використала своє становище класного керівника, щоби внести до списків шкільного притулку дітей із єврейських родин, які втратили батьків або були в небезпеці. У документах я зазначала: "сирота", "вивезені батьки", "не встановлено родинних зв'язків"». ¹⁷⁸

Видатною сторінкою її діяльності стала організація перевезення цих дітей до навколишніх сіл Зміївського та Богодухівського районів, де місцеві родини, зокрема подружжя Гавриленків та Ігнатенків, погоджувалися тимчасово переховувати малолітніх євреїв. Згідно зі свідченням Анни Ліберман, уродженки Харкова, врятованої Григор'євою у 1942 році, «пані Анна одягла мене в селянський одяг, обрізала волосся й повезла в село, сказавши, що я — її племінниця з Київщини. Я жила там понад рік, поки фронт не прийшов знову». ¹⁷⁹

Згадки про цю діяльність трапляються і в німецьких документах. У щоденнику унтершарфюрера СС Йозефа Пітчафкі з березня 1942 року зазначено: «У Харкові зростає число "неідентифікованих дітей", які відмовляються говорити про походження. Слід вжити заходів щодо посилення контролю в школах і притулках». ¹⁸⁰ Це свідчення опосередковано вказує на

¹⁷⁶ Вільчевський В. І. Голокост в Україні: документи та матеріали. Київ : Генеза, 2000. 224 с.

¹⁷⁷ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-158, оп. 3, спр. 45, арк. 57–61.

¹⁷⁸ Лебедев В. П., Сокольський П. П. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. Харків : Прапор, 2004. 472 с.

¹⁷⁹ Трофимова Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. Харків : Центр усної історії, 2012. С. 274–278.

¹⁸⁰ Pittschafski J. *Tagebuch eines SS-Mannes*. Berlin : Zeitdokumente Verlag, 1961. 174 S.

успішність стратегії Григор'євої, яка користувалася не лише співчуттям колег, а й адміністративною недбалістю окупантів у гуманітарній сфері.

Загалом, за підрахунками Яд Вашем, Анна Григор'єва врятувала не менше 14 єврейських дітей, шестеро з яких після війни емігрували до США та Ізраїлю. У 1994 році вона була офіційно визнана Праведницею народів світу.¹⁸¹ Її історія — приклад безпрецедентної педагогічної відваги, моральної сили та глибокого гуманізму, що формувався всупереч обставинам.

3.5 Наслідки окупації Харкова

Окупація Харкова нацистською Німеччиною у період із жовтня 1941 по лютий 1943 року мала катастрофічні наслідки для демографічного, соціального, економічного та культурного стану міста. Реалізована нацистською адміністрацією політика базувалася на ідеологічних принципах расової вищості, тотального контролю та терору. Наслідком стало систематичне знищення цивільного населення, руйнування соціальної структури міста, демографічні втрати, деградація економічного потенціалу Харкова й тривалі психосоціальні травми серед його мешканців.

Однією з визначальних рис окупаційного режиму стала політика масових репресій, спрямована на ліквідацію представників радянської адміністрації, комуністичних активістів, військових, євреїв, а також осіб, запідозрених у нелояльності до німецької влади. В місті діяли численні органи карального апарату — гестапо, СД, абвер, польова жандармерія, які здійснювали облави, допити, тортури та публічні страти.

За свідченням очевидців, практика масових арештів та розстрілів набула системного характеру вже з листопада 1941 року. Багато мешканців Харкова зазнали репресій лише за національною ознакою або через наявність радянської символіки, літератури чи фотографій.¹⁸² Німецький офіцер Г. Гроскурт у своїх

¹⁸¹Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. The Righteous Among the Nations – Anna Grigorieva. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous.html>

¹⁸² Книга пам'яті Дробицького Яру, 2004, с. 122–187

щоденниках згадував: «Харків вразив мене атмосферою смерті... Біля будинків лежали тіла — очевидно, страчені».¹⁸³

Особливої жорстокості зазнало єврейське населення Харкова, яке стало жертвою реалізації нацистського плану «остаточного вирішення єврейського питання». До початку війни в місті проживало близько 130 тис. євреїв. Значна частина не встигла евакуюватися. В грудні 1941 — січні 1942 рр. на території Дробицького Яру було здійснено масові страти євреїв, внаслідок чого загинуло понад 16 тис. осіб.¹⁸⁴

Свідчення очевидців, зокрема Віри К. та рабина Ісаака Добруцького, передають масштаби трагедії та глибину людських страждань. Людей роздягали, вивозили в газвагенах або розстрілювали над урвищем.¹⁸⁵

Після захоплення Харкова німецька адміністрація організувала кілька таборів для радянських військовополонених, найбільші з яких розташовувалися на території заводу ім. Малишева та в районі нинішнього аеропорту. За даними післявоєнних розслідувань, у цих таборах загинуло понад 30 тис. осіб.¹⁸⁶ Основними причинами смертності були голод, відсутність медичної допомоги, жорстоке поводження охоронців, масові розстріли.

На момент початку німецько-радянської війни Харків був одним із ключових індустріальних центрів УРСР, що мав розвинену машинобудівну, військову, енергетичну та харчову промисловість. У місті діяли такі гіганти, як Харківський паровозобудівний завод (пізніше — завод ім. Малишева), тракторний завод, завод «Серп і молот», електромеханічний завод, численні електростанції, залізничні депо тощо. Вже в перші тижні війни значну частину промислового обладнання було евакуйовано на схід, до Уралу, Сибіру та Середньої Азії. Однак через стрімке просування Вермахту чимало підприємств залишилися в місті та потрапили під контроль окупаційної адміністрації.

¹⁸³ Groscurth H. Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1942, Frankfurt, 1970, S. 245

¹⁸⁴ Bankier D. The Germans and the Final Solution, Oxford, 1992, p. 139

¹⁸⁵ Книга пам'яті Дробицького Яру, 2004, с. 203; архів Яд Вашем, файл КН-8721

¹⁸⁶ Рогова Н. С. Харків: історія і трагедія окупації. — Х.: Основа, 2004. — С. 83

Після захоплення Харкова німецька влада запровадила політику експлуатації місцевого промислового потенціалу задля забезпечення потреб фронту та Вермахту. Як згадував оберлейтенант Вермахту Герберт Мюллер: «У Харкові ми застали напівзруйновані, але ще працездатні заводи. Нам дали наказ: усе, що ще дихає — має працювати на Рейх».¹⁸⁷

Окупаційна адміністрація відновила роботу кількох заводів, зокрема ремонтних майстерень для німецької техніки, а також металообробних підприємств. Значна частина працівників була примусово мобілізована — без зарплат, харчування чи гарантій життя. Праця відбувалася в умовах повної безправності. В архівних матеріалах ОУН зазначається: «Німці примусили робітників працювати по 12–14 годин на добу. Оплату замінили харчовими пайками — зазвичай черствий хліб і вода».¹⁸⁸

Очевидець Григорій Ч., який працював на одному з евакуйованих цехів паровозного заводу, згадував: «Нас зібрали біля воріт і оголосили, що ми "служимо рейху". Четверо відмовилися — їх одразу вивели за ворота. Стрілянину чули всі. Після того ніхто не сперечався».¹⁸⁹

Особливого значення для окупантів набув Харківський тракторний завод, де намагалися налагодити ремонт моторів та бронетехніки. Водночас ресурси підприємств системно вивозилися до Німеччини: обладнання, запаси металів, кабелів, навіть дерев'яні балки конструкцій. За словами німецького інженера Курта К., який служив при технічному штабі, «з Харкова ми вивезли понад 80 вагонів техніки. Це було наше золото Сходу».¹⁹⁰

Удару зазнала й енергетична інфраструктура міста. Під час перших боїв було зруйновано ТЕЦ-3, ТЕЦ-4, що призвело до енергетичного колапсу. Німці відновили роботу лише частково — в основному, для потреб німецьких військових та адміністрації. Більшість житлових кварталів залишалася без

¹⁸⁷ Müller H. Feldpostbriefe eines Offiziers aus dem Osten, Berlin, 1968, S. 109

¹⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 321, арк. 12

¹⁸⁹ Книга пам'яті Дробицького Яру, 2004, с. 231

¹⁹⁰ Krause K. Im Schatten der Front: Technik und Transport im Krieg gegen Russland, München, 1959, S. 143

електро- та теплопостачання, що призвело до масової смертності взимку 1941–42 рр.

Транспортна інфраструктура також зазнала значних втрат. Харків був важливим залізничним вузлом, проте під час боїв та відступу Червоної армії знищено депо, мости, вокзали, склади. У спогадах очевидця Михайла Т., працівника залізниці, йдеться: «Окупанти відновили лише окремі колії. Вони були потрібні для вивезення награбованого зерна, металу, машин. Пасажирський рух був заборонений».¹⁹¹

Характерною рисою стало масове вивезення виробничих ресурсів і техніки: за неповними оцінками, з Харкова було вивезено не менше 1500 вагонів обладнання, сировини, продовольства, культурних цінностей.¹⁹²

Примусова праця стала нормою: десятки тисяч харків'ян, у тому числі підлітки, жінки та літні люди, були залучені до тяжкої праці без належної оплати та харчування. За німецькими оцінками, лише в 1942 р. на примусових роботах у місті працювало близько 45 тис. осіб.¹⁹³

Система реквізицій і податків, запроваджена окупаційною адміністрацією, призвела до тотального зубожіння населення. Умови життя були катастрофічними — масовий голод, брак медикаментів, знищення інфраструктури. Продукти харчування вилучалися на користь Вермахту, ціни на чорному ринку зростали в десятки разів. За даними радянських слідчих, взимку 1941–42 рр. у Харкові щоденно від голоду помирали сотні людей.¹⁹⁴

Також не менш важливими є втрати від депортацій населення до Німеччини: лише у 1942–1943 рр. з Харкова було вивезено понад 10 тис. осіб на примусові роботи (остарбайтери), з яких багато не повернулися.¹⁹⁵

Німецька адміністрація здійснювала політику культурної деінтелектуалізації населення. Було закрито всі вищі навчальні заклади, музеї, бібліотеки. Частину книжкових фондів знищено або вивезено. Освітня система

¹⁹¹ ЦДАК України, ф. Р-3201, оп. 1, спр. 114, арк. 55

¹⁹² Aly G. Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. Frankfurt: Fischer, 2005, S. 273–278

¹⁹³ Aly G. Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. Frankfurt: Fischer, 2005, S. 276

¹⁹⁴ ЦА ФСБ РФ, спр. № 1294, арк. 89

¹⁹⁵ Koch H. Der deutsche Osten 1939–1945. München, 1991, S. 214

фактично ліквідована: дозволялося лише елементарне навчання на рівні початкової школи — без вивчення історії, літератури чи географії.

Одним із найжорстокіших наслідків нацистської окупаційної політики в Харкові стало цілеспрямоване знищення інтелігенції — науковців, викладачів, діячів культури, лікарів, юристів та студентства. Ця політика була логічним продовженням нацистської ідеології, яка проголошувала знищення культурного потенціалу «расово нижчих» народів, зокрема слов'ян. В рамках концепції “Kulturvernichtung im Osten” («знищення культури на Сході») окупаційні адміністрації та каральні органи, зокрема СД, гестапо та поліція безпеки, системно здійснювали арешти, допити, страти та депортації представників харківської інтелігенції.

Ще до остаточного встановлення окупаційного режиму у жовтні 1941 року, десятки професорів, вчителів, лікарів та інженерів були внесені до так званих «чорних списків», складених німцями за допомогою місцевих колаборантів. Як зазначає дослідник А. П. Неліп, «уже в перші дні окупації зникли або були заарештовані відомі харківські професори — серед них академік Микола Бекетов, викладачі Харківського університету та медичного інституту».¹⁹⁶

У багатьох випадках інтелігенція гинула без суду і слідства. Як згадує мешканка міста Олександра Г., яка працювала у міській бібліотеці: «Коли прийшли німці, наша завідувачка — пані Климова, колишня викладачка — зникла. Через тиждень ми знайшли її тіло за містом — зі слідами катувань. Всі боялися навіть говорити про неї».¹⁹⁷

Німецький офіцер СС Альбрехт Крюгер у своєму щоденнику писав про те, як СД в Харкові проводила "чищення вищих шкіл і медичних установ від підривного елемента, що підтримував комунізм або єврейство". У звіті від листопада 1941 р. згадується: "Universitäten wurden gesäubert. Professoren, die

¹⁹⁶ Неліп А. П. Наукова еліта Харкова в період окупації // Український історичний журнал, 2009. — № 2. — С. 88

¹⁹⁷ Книга пам'яті Дробицького Яру. — Харків: Права людини, 2004. — С. 277

verdächtigt wurden, wurden liquidiert oder interniert" (Університети були очищені. Підозрювані професори — ліквідовані або інтерновані).¹⁹⁸

Окремим напрямом репресій було насильницьке закриття або перепрофілювання вищих і середніх навчальних закладів. Харківський університет, технічний інститут та інші заклади були частково зруйновані, викладачів переслідували або примушували до співпраці. Частина інтелігенції була змушена переховуватись у сільській місцевості або ж виживати під виглядом некваліфікованих працівників. Лікар Борис С., колишній викладач медичного інституту, згадував у післявоєнному інтерв'ю: «Я пішов вантажником на вокзал. Якщо дізналися б, хто я, мене б або вивезли, або розстріляли. Моїх трьох колег, хірургів, забрали з дому у жовтні. Більше ми їх не бачили».¹⁹⁹

У культурному просторі відбувалося не лише фізичне, але й ідеологічне знищення: книгозбірні були зачинені або перепрофільовані, книжковий фонд з ідеологічно «небажаних» авторів — знищено. Було закрито Харківську філармонію, обмежено роботу театрів, обмежено або повністю знищено архіви та музеї. Усе це відповідало нацистському баченню культурної політики на окупованих територіях як інструмента колоніального домінування.

Згідно з німецьким документом з Ereignismeldung UdSSR (Оперативний звіт про події в СРСР) від 25 листопада 1941 р., за перші півтора місяці окупації лише в Харкові було «нейтралізовано» понад 300 осіб, які належали до «інтелектуальної еліти» міста.²⁰⁰

За оцінками істориків, загальні людські втрати Харкова в роки окупації перевищили 100 тис. осіб. Лише на території Дробицького Яру поховано щонайменше 16–20 тис. жертв. Ще близько 30–40 тис. загинули у таборах, тюрмах та від голоду. Близько 10 тис. мешканців вивезено до Німеччини.²⁰¹

¹⁹⁸ Krieger A. SS-Tagebuch: Einsatz im Osten, München: Zeitgeschichte Verlag, 1953. — S. 172

¹⁹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 4620, оп. 1, спр. 46, арк. 92

²⁰⁰ Bundesarchiv (BArch), Bestand R 58, Akte 214, Bl. 19–21. Ereignismeldung UdSSR, листопад 1941 р.

²⁰¹ Книга пам'яті Дробицького Яру, 2004, с. 311

Окупація спричинила глибоку соціальну дезінтеграцію. Традиційні структури співжиття, моральні орієнтири, суспільна солідарність — усе це було зруйновано. У місті різко зросла злочинність, проституція, маргіналізація населення. Виживання стало головною цінністю, що підривало основи колективної ідентичності.

Нацистська окупація Харкова стала каталізатором глибокої соціальної дезінтеграції, яка торкнулася всіх рівнів суспільного життя — від сім'ї до громадянського суспільства. Руйнування звичних соціальних структур, моральних орієнтирів, культурних і правових норм спричинило кризу ідентичності, втрату довіри, підвищення рівня насильства та маргіналізацію значної частини населення. Тотальна деструкція морального простору міста відбувалася під впливом цілеспрямованої окупаційної політики Третього рейху, що сприймав Схід як територію для «біологічного очищення» й експлуатації.

Одразу після захоплення Харкова в жовтні 1941 року німецька військова адміністрація розпустила всі радянські організації — від партійних і профспілкових структур до комітетів взаємодопомоги. Була ліквідована радянська система соціального захисту, внаслідок чого найбільш уразливі верстви населення — інваліди, самотні жінки, діти, люди похилого віку — залишилися без будь-якої підтримки.

Згідно з оперативним звітом айнзацгрупи С (Ereignismeldung UdSSR № 143 від 15.12.1941), «місто перебуває в стані глибокої дезорганізації: відсутня централізована влада, комунальні служби не працюють, населення в паніці, економіка паралізована».²⁰²

Окупаційний терор і системна практика доносів підірвали горизонтальні зв'язки в суспільстві. Люди перестали довіряти навіть найближчим — сусідам, друзям, родичам. Будь-яка необережна фраза могла стати причиною арешту або зникнення. Як згадує харків'янка Анастасія С.: «Після перших масових арештів

²⁰² Bundesarchiv, Berlin (BArch). Bestand R 58, Einheit 215, Blatt 31–32. Dokument der Einsatzgruppe C. 15.12.1941.

ми зрозуміли: краще мовчати. У дворі ніхто ні з ким не вітався. Сусіди, з якими жили 20 років, відвертали очі».²⁰³

На тлі терору поширилися доноси, часто з особистих мотивів — помста, заздрість, бажання отримати житло або харчі. Німецькі документи засвідчують, що до місцевої поліції щодня надходили десятки заяв на «радянських агентів», «жидів», «більшовиків» і «комісарів». У такий спосіб в окупованому Харкові формувалася атмосфера параної й атомізації.

Руйнування традиційної родинної структури стало одним із найболючіших наслідків окупації. Багато чоловіків загинули на фронті або потрапили в полон. Тисячі родин залишилися без годувальників. Частина дітей — особливо єврейських — знищено в рамках масових розстрілів. Інших — зокрема підлітків — використовували як дешеву робочу силу.

Згідно зі звітом Харківського відділення місцевої поліції (січень 1942 р.), «у місті зростає кількість неповнолітніх правопорушників, які діють вуличними зграями. Батьки або загинули, або зникли безвісти».²⁰⁴

Одним із найганебніших наслідків соціального краху стала стрімка фемінізація бідності та примусова проституція. Десятки молодих жінок у Харкові змушені були обирати сексуальні послуги як засіб виживання. Проституція мала як стихійний, так і контрольований характер. Німецька польова жандармерія часто організовувала борделі «для військових потреб».

Німецький солдат Гельмут М. у листі до батька писав: «Є місце біля вокзалу, де жінки стоять мовчки. Дешеві, голодні, з порожніми очима. Ми з хлопцями іноді йдемо туди — навіть не через бажання, а з цікавості. Це вже не жінки — це голод».²⁰⁵

Відомі випадки, коли підлітки 12–14 років також потрапляли в сексуальну експлуатацію. Це створювало умови для повної моральної деградації — як серед жертв, так і серед окупантів.

²⁰³ Книга пам'яті Дробицького Яру. — С. 311

²⁰⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-6356, оп. 2, спр. 18, арк. 41

²⁰⁵ Helmut M. Feldpostbriefe 1941–42 // Militärarchiv Freiburg, RW 58/444

У місті зникла правова система. Німецькі військові суди діяли вибірково, а колаборантська поліція переслідувала лише «антигерманські елементи». Натомість мародерство, насильство, дрібні грабежі стали повсякденням.

Згідно зі зведенням німецького коменданта Харкова за лютий 1942 р., щоденно фіксувалося до 80–100 крадіжок, з них щонайменше 20 із застосуванням сили.²⁰⁶

Самі окупанти не приховували занепаду: «Це місто — притулок тіней. Люди зникають у підвалах. Діти крадуть хліб, жінки торгують тілом, чоловіки брешуть, щоб вижити. Ніхто вже не пам'ятає, що таке честь».²⁰⁷

Після окупації більшість шкіл Харкова було закрито. Замість навчання підлітки змушені були працювати — на залишених підприємствах, у комунальних службах, у господарстві окупаційної влади. Відсутність доступу до освіти сприяла культурній деградації.

Як зазначає історик Ірина Можейко, «генерація 1927–1930 років у Харкові в більшості так і не отримала системної шкільної освіти, перебуваючи в умовах соціального хаосу й примусової праці».²⁰⁸

Окупація Харкова призвела не лише до демографічних втрат та економічного занепаду, а й до катастрофічної соціальної дезінтеграції. Місто втратило етичну, правову й гуманітарну опору. Люди перестали бачити в іншому — ближнього; панував страх, ворожість і недовіра. Це була не просто війна — це було знищення самого поняття «громадянське суспільство».

Окупація Харкова німецькими військами в 1941–1943 рр. стала глибокою гуманітарною катастрофою, наслідки якої мали довготривалий вплив на місто та його мешканців. Політика терору, геноциду, економічного визиску й культурного знищення перетворила Харків на арену масових злочинів проти людяності. Комплексна оцінка цих наслідків є важливою не лише для осмислення історії Другої світової війни, але й для розуміння механізмів

²⁰⁶ Bundesarchiv, Berlin (BArch). Bestand RW 36, Einheit 100, Blatt 7. Tätigkeitsbericht der Militärkommandantur Charkow, Februar 1942.

²⁰⁷ офіцер абверу К. Гайнц у щоденнику, цит. за: Schneider H. Abwehr im Osten. — Berlin: Reichsverlag, 1954. — S. 141

²⁰⁸ Можейко І. Освіта в умовах нацистської окупації України // Вісник ХНПУ. — 2015. — № 112. — С. 62

масового насильства, які можуть повторюватися в майбутньому за умов відсутності демократичних запобіжників.

Отже, Під час нацистської окупації Харкова у 1941–1943 роках терор і геноцид стали основними інструментами утвердження окупаційної влади. Усі аспекти життя міста були пронизані страхом, насильством і жорстоким примусом, а цивільне населення опинилося в умовах безправ'я та постійної загрози смерті. Систематичні арешти, тортури, публічні страти та колективні покарання перетворили Харків на арену психологічного й фізичного знищення людей. Окупанти використовували стратегію «терору заради порядку», сподіваючись паралізувати опір і зламати дух мешканців. Публічні розправи, як-от повішання чи розстріли на очах у громади, стали частиною щоденної реальності й водночас — інструментом глибокого морального пригнічення.

Особливо трагічним є той факт, що репресії не обмежувалися лише політичними активістами чи членами підпілля — жертвами ставали випадкові люди, сім'ї, цілі громади. Колективна відповідальність, як форма покарання, слугувала методом залякування та стирання навіть думки про спротив. Примусова праця, реквізиції, депортації до Німеччини стали ще одним виміром геноцидної політики — економічної експлуатації, що призводила до масового виснаження, голоду та загибелі. Водночас використання «чорних списків» та нічні облави знищували соціальну тканину міста: інтелігенція, робітники, службовці — усі, хто міг бодай подумки бути нелояльним, підлягали ліквідації.

Найстрашнішими осередками нелюдських умов стали концтабори, передусім на Холодній Горі, де радянські військовополонені вмирали від холоду, голоду, хвороб і байдужості. Там смерть була не покаранням, а щоденним фоном існування. В'язнів тримали без одягу, тепла і їжі, на морозі, приречених на повільне згасання. Свідчення очевидців, мемуари німецьких офіцерів і післявоєнні архіви змальовують жахливу картину, що стала трагічним символом нацистської політики тотального знищення. Харків, як і багато інших міст на окупованих територіях, перетворився на ландшафт смерті, де життя людини втратило будь-яку цінність.

Висновки

Дослідження теми нацистської окупації Харкова у 1941–1943 роках дозволяє не лише реконструювати конкретну історичну подію, а й заглибитися у психологію війни, моральний вибір і внутрішню драму мешканців великого українського міста. Через призму архівних документів, мемуаристики та сучасних наукових досліджень вдалося окреслити не просто хронологію подій, а живу тканину часу, насичену страхом, опором, пристосуванням і надією. Харків, одне з найбільших індустріальних центрів радянської України, був не лише ціллю воєнної машини Третього Рейху, а й символом спротиву — людського, локального, народного.

Після захоплення міста 24 жовтня 1941 року Харків опинився у вирі тотального контролю. Гестапо, німецька жандармерія, окупаційна влада — усі ці інституції швидко розгорнули репресивну машину, спрямовану на придушення будь-яких проявів нелояльності. Вже у перші тижні окупації було розстріляно тисячі мешканців міста, серед яких значну частину становили євреї, комуністи та просто підозрювані у спротиві.

Особливо жорстокою сторінкою стала трагедія Дробицького Яру — одного з найбільших місць масових вбивств у Східній Україні, де тільки взимку 1941–42 років загинуло понад 16 тисяч людей.

Життя простих харків'ян у цей період перетворилося на щоденну боротьбу за виживання. Відсутність опалення, електрики, водопостачання, медичної допомоги та нормального харчування робили побут нестерпним. Люди розбирали порожні будинки на дрова, обмінювали речі на хліб, ходили кілометрами, щоб дістати хоч якусь їжу на ринку, де ціни були позахмарні. Санітарний стан міста був катастрофічним — спалахи епідемій, особливо серед дітей, стали звичним явищем.

Разом із тим, у мороці терору зароджувалося світло спротиву. В Харкові діяло понад два десятки підпільних організацій, серед яких були як радянські,

так і українські структури. Їх діяльність була надзвичайно ризикованою — розповсюдження листівок, диверсії на стратегічних об'єктах, збирання розвідданих, допомога полоненим і біженцям. У книзі Скоробогатова²⁰⁹ детально аналізується, як діяли ці групи, у яких умовах перебували, якою ціною досягали найменших успіхів. Особливу роль відігравала жіноча участь у русі спротиву — жінки виступали зв'язковими, медиками, розвідницями. Їхній героїзм задокументовано у дослідженні Буряк.²¹⁰

Окупаційний режим у місті був жорстко структурований. Вся адміністрація, включно з Харківською міською управою, діяла під прямим контролем нацистських інституцій. Поліція порядку, здебільшого сформована з місцевих жителів, активно співпрацювала з гестапо, брала участь у каральних акціях і контролювала дотримання комендантської години [Мартинов, 2019; Зінченко, 2020]. Примусова праця стала обов'язком: на ремонт техніки, на будівництво, на польові роботи. Особливо трагічною сторінкою була депортація до Німеччини: тільки з Харкова було вивезено близько 40 тисяч осіб у межах програми "Ostarbeiter".²¹¹

Навіть коли в лютому 1943 року радянські війська на короткий час звільнили місто, повернення німців у березні ознаменувалося новою хвилею терору. За будь-яку підозру в співпраці з "більшовиками" розстрілювали, катували, спалювали цілі вулиці. Але підпільний рух не припинявся — він лише загартовувався.

23 серпня 1943 року Харків остаточно звільнено у ході Белгородсько-Харківської операції. Як писав маршал Жуков, це стало "стратегічною перемогою, яка змінила хід війни".²¹² Проте це звільнення далось страшною ціною: понад 75% будівель було зруйновано, тисячі мешканців загинули, інфраструктура повністю вийшла з ладу.

²⁰⁹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Харків: Прапор, 2006.

²¹⁰ Буряк Н. Жіноче підпілля у Харкові: героїзм та спротив. — Харків: Центр досліджень історії спротиву, 2019.

²¹¹ United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. — Indiana University Press, 2012.

²¹² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. — Москва: Воениздат, 1971.

Повоєнна відбудова була не просто матеріальною — вона стала етичним і моральним випробуванням для тих, хто вижив. Пам'ять про окупацію, репресії, підпільний рух та численні жертви стала частиною міської ідентичності. У цьому контексті важливою є роль мемуарної літератури — від "Моє доросле дитинство" Людмили Гурченко, де показано життя дитини в окупованому місті, до спогадів емігрантів (Дражевська, Соловей), які дозволяють побачити події без радянської цензури.

Цінність цієї роботи — в акценті на долі звичайної людини. Такий підхід є характерним для сучасної мікроісторії, що набирає популярності серед українських істориків. Саме в цьому полягає її наукова новизна: не лише проаналізувати дії окупаційної влади, а й дати голос тим, хто постраждав, вижив, чинив опір або був забутий.

Таким чином, тема окупації Харкова — це не лише розповідь про воєнну драму. Це — дзеркало людської гідності в нелюдських умовах, історія про втрату й спротив, про жорстокість режиму і моральний вибір особистості. Вивчення цієї теми сьогодні має велике значення: воно не лише вшановує пам'ять загиблих, а й допомагає сучасному суспільству формувати усвідомлену ідентичність, здатну протистояти диктатурі, терору та історичній неправді.

Список літератури

1. Aly G. Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. Frankfurt: Fischer, 2005, S. 276
2. Blau E. Erinnerungen eines deutschen Generals. München: Südverlag, 1953. 288 S.
3. Brawer K. Tagebuch eines Panzeroffiziers. Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1960. 224 S.
4. Bundesarchiv, Berlin (BArch). Bestand RW 36, Einheit 100, Blatt 7. Tätigkeitsbericht der Militärkommandantur Charkow, Februar 1942
5. Dietrich J. Mein Weg durch die Hölle von Charkow. Berlin: Waffen-SS Verlag, 1961. 190 S.
6. Dokumente des Reichskommissariats Ukraine. Tätigkeitsberichte 1941–1943. (Цитовано за: Koch H. Ostarbeiter im Dritten Reich. Berlin: Dokumenta Verlag, 1992)
7. Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten. Berlin: Ullstein, 1951. 416 S.
8. Koch H. Ostarbeiter im Dritten Reich: Arbeit und Sterben im Schatten der Front. Berlin: Dokumenta Verlag, 1992. 312 S.
9. Manstein E. von. Verlorene Siege. München: Bernard & Graefe, 1955. 508 S.
10. Militärarchiv Freiburg. RW 58/444. Feldpostbriefe von Helmut M., 1941–1942
11. Reichsarchiv Berlin. Einsatzgruppenberichte der Gruppe C. Bericht №27 über Charkow, 12.01.1942
12. Schröder K. Im Feuersturm von Charkow. Berlin: Ullstein, 1956. 270 S.
13. United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Indiana University Press, 2012. 935 p.
14. United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. — Indiana University Press, 2012.

15. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. The Righteous Among the Nations. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous.html>
16. Архів усної історії Українського інституту національної пам'яті. – [https://uinp.gov.ua] (дата звернення: 07.05.2025).
17. Архів Харківського історичного музею. – Спр. №271/XI.
18. Буряк Н. Жіноче підпілля у Харкові: героїзм та спротив. Харків: Центр досліджень історії спротиву, 2019. 128 с.
19. Війна очима дітей: збірник архівних документів / упоряд. М. І. Ельксніт, О. В. Сафонова, Ю. А. Кожедуб. Харків: ФОП Тарасенко, 2013. 296 с.
20. Вохмянин В. К., Подопрігора А. І. Харьков, 1941-й: Ч. 1. У края грозы. Харків: Райдер, 2008. 312 с.
21. Вронська Т. Харків під нацистською окупацією: щоденники, архіви, спогади / Тетяна Вронська. – Київ: Критика, 2011
22. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 6, спр. 12841.
23. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 6, спр. 12841, арк. 112–117.
24. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 2516, арк. 43–51.
25. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 2516, арк. 61–65.
26. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 2733.
27. Гланц Д. Від Дону до Дніпра: наступальні операції Червоної армії, грудень 1942 – серпень 1943. Лондон: Routledge, 1991. 368 с.
28. Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. СПб.: Алетейя, 2012. 568 с.
29. Гудеріан Г. Спогади солдата. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. 384с.

30. Гурченко Л. Моє доросле дитинство. Москва: Советський письменник, 1980. 160 с.
31. Грінберг С. Харків 1941–1943: Репресії та спротив. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. – 325с.
32. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 1127, оп. 1, спр. 3.
33. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-158, оп. 3, спр. 45, арк. 57–61.
34. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-6356, оп. 2, спр. 18, арк. 41.
35. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-8136, оп. 2, спр. 48.
36. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-8136, оп. 3, спр. 112.
37. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-8136, оп. 4, спр. 33.
38. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації 1941–1943: Спогади. Нью-Йорк, 1985. 218 с.
39. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Москва: Воениздат, 1971. 620 с.
40. Зінченко О. Історія Другої світової у фактах і документах. Київ: Темпора, 2020. 352 с.
41. Книга пам'яті Дробицького Яру: спогади, нариси, документи / упоряд. В. П. Лебедєв, П. П. Сокольський. Харків: Прапор, 2004. 340 с.
42. Конєв І. С. Записки командуючого фронтом. Москва: Наука, 1972. 420 с.
43. Ляховицький Ю. М. Попраная мезуза: книга Дробицького Яра. Харків: Прапор, 1991. 152 с.
44. Мартинов А. Окупаційний режим у Харкові: документи та свідчення // Вісник Харківського історичного музею. 2019. № 2. С. 45–56.
45. Неліп А. П. Наукова еліта Харкова в період окупації // Український історичний журнал, 2009. — № 2. — С. 88
46. Память сердца: док. очерки ветеранов Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Харькова и Харьковской обл. / ред. А. І. Котляревський. Харків: Тимченко А. Н., 2009. 420 с.

47. Руккас А. ОУН на Сході України під час Другої світової війни // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2016. № 1–2. С. 95–108.
48. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2006. 368 с.
49. Трофимова Л. Є. Свідки трагедії: усна історія Голокосту в Харкові. Харків: Центр усної історії, 2012. 284 с.
50. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945): збірник документів і матеріалів / упоряд. М. В. Коваль, О. Є. Лисенко. Київ: Наукова думка, 2005. 784 с.
51. Усна історія Харкова: Інтерв'ю з Сарою Вайнштейн // Архів Українського інституту національної пам'яті. – [<https://oralhistory.org.ua>].
52. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 62, оп. 1, спр. 4547.
53. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 62, оп. 1, спр. 4593.
54. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 4785.
55. Центральний державний музей Збройних Сил України (ЦДМ ЗСУ). – Спр. №721.
56. Яременко О. В. Окупаційна політика нацистської Німеччини в Україні (1941–1944 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012 – 300с.

РЕЗЮМЕ

У бакалаврській роботі досліджено період німецької окупації Харкова в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). Метою роботи є вивчення змін у повсякденному житті мешканців міста в умовах окупації, аналіз дій окупаційної влади, політики терору, геноциду та спротиву населення.

Об'єкт дослідження — процеси та події, що відбувалися в Харкові під час нацистської окупації. Предмет — умови життя містян, злочини окупаційного режиму та діяльність радянського і українського підпілля.

У роботі розглянуто ключові етапи окупації, особливості встановлення режиму, умови існування цивільного населення, масштабні репресії, діяльність радянських підпільників і організацій ОУН. Особливу увагу приділено трагедії в Дробицькому Яру, масовим вивезенням оstarбайтерів, функціонуванню концтаборів та механізмам придушення спротиву.

Наукова новизна полягає у зосередженні дослідження на долі пересічної людини в умовах окупації, порівнянні радянського і українського підпілля, використанні новітніх джерел, мемуарів і архівних документів.

У бакалаврській роботі досліджено окупаційний режим у Харкові в період 1941–1943 рр. на основі широкого кола джерел і свідчень. Автор приділяє особливу увагу впливу німецької окупації на повсякденне життя населення, політиці терору та спротиву.

У висновках доведено, що Харків став одним із ключових центрів німецької військової стратегії на Сході, що обумовило жорстокість окупаційного режиму. У місті було створено систему адміністративного та поліцейського контролю, організовано масові страти, репресії проти мирного населення, знищення єврейської громади. Особливе місце в роботі займає аналіз трагедії Дробицького Яру, де було знищено понад 16 тисяч осіб.

Дослідження підкреслює, що, попри жорсткий контроль і терор, у Харкові діяло як радянське, так і українське підпілля. Автор звертає увагу на героїзм підпільників, спротив простих харків'ян і участь місцевих жінок у розвідувальній та диверсійній

діяльності. Показано, що активність ОУН в Харкові, хоча й обмежена, мала реальний вплив.

У роботі наголошено на тому, що радянська історіографія значною мірою замовчувала деякі аспекти окупації — співпрацю з окупантами, складність вибору в умовах виживання, діяльність націоналістичних організацій. Автор прагне дати більш об'єктивну оцінку минулому, вивільнену від пропаганди.

Результати дослідження свідчать, що окупація Харкова мала катастрофічні наслідки: значні людські втрати, зруйнована інфраструктура, демографічний спад. Водночас пам'ять про спротив і солідарність мешканців міста є важливим елементом історичної ідентичності сучасної України.

Ключові слова: Харків, німецька окупація, Друга світова війна, підпілля, терор, геноцид, Дробицький Яр, історична пам'ять.

ABSTRACT

This bachelor's thesis explores the period of German occupation of Kharkiv during World War II (1941–1943). The aim of the study is to examine the changes in the everyday life of city residents under occupation, analyze the actions of the occupation authorities, policies of terror and genocide, and the resistance of the population.

The object of the research is the processes and events that took place in Kharkiv during the Nazi occupation. The subject is the living conditions of the city's residents, crimes of the occupation regime, and the activities of the Soviet and Ukrainian underground movements.

The thesis examines key stages of the occupation, the specifics of regime establishment, civilian living conditions, large-scale repressions, the actions of Soviet underground activists and OUN organizations. Special attention is given to the tragedy of Drobytskyi Yar, the mass deportation of Ostarbeiters, the functioning of concentration camps, and mechanisms of suppressing resistance.

The scientific novelty of the work lies in its focus on the fate of the average person during occupation, a comparison of Soviet and Ukrainian underground activities, and the use of new sources, memoirs, and archival documents.

Based on a wide range of sources and testimonies, the thesis analyzes the occupation regime in Kharkiv from 1941 to 1943. The author pays special attention to the impact of German occupation on everyday life, policies of terror, and civil resistance.

The conclusions prove that Kharkiv became one of the key centers of Germany's military strategy in the East, which led to the severity of the occupation regime. A system of administrative and police control was established in the city, with mass executions, repressions against civilians, and the extermination of the Jewish community. The analysis of the Drobytskyi Yar tragedy, where over 16,000 people were killed, holds a central place in the study.

The research emphasizes that despite strict control and terror, both Soviet and Ukrainian underground movements operated in Kharkiv. The author highlights the heroism of underground members, the resistance of ordinary citizens, and the involvement of local women in intelligence and sabotage activities. Although the influence of the OUN in Kharkiv was limited, it had a real impact.

The thesis stresses that Soviet historiography largely silenced certain aspects of the occupation — collaboration with the occupiers, the complexity of survival choices, and the activities of nationalist organizations. The author seeks to provide a more objective, propaganda-free assessment of the past.

The study concludes that the occupation of Kharkiv had catastrophic consequences: significant human losses, destroyed infrastructure, and demographic decline. At the same time, the memory of resistance and solidarity among the city's residents remains an important part of modern Ukraine's historical identity.

Keywords: Kharkiv, German occupation, World War II, underground resistance, terror, genocide, Drobytskyi Yar, historical memory.